Shri Raghunath Temple MSS. Library,
JAMMU

No. ४४९२

Title मीमांसा भाष्यम्·
१ माध्यायः

Author शंबर स्वामी·

Extent ४८ Age

Subject पू· मीमांसा शास्त्रं

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मीमांसाभाष्यनवमाध्यायः

४४१२

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

दैं वे विद्याधरस्य

१६००

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

॥ॐ नमः श्रीगणेशाय नमः॥ यज्ञकर्म्मप्रधानं तद्विवादनादर्नीकृतं तस्य द्रव्येषु संस्कारस्तत्प्रयुक्तस्तदर्थत्वात्॥ ॥अ
स ध्यायविशेषातिदेशलक्षणं वृत्तं॥ इदानीमूहलक्षणं वर्त्तयिष्यामः॥ त्रिविधश्चोहः॥ मंत्रसामसंस्कारविषयः। स इह त्रा
यनवक्ष्यते। अन्यदपि किंचिज्ञापाद्यातनप्रसंगेन च। आदितस्त्वायमर्थश्चिंत्यते लक्षणसिध्यर्थं॥ अग्निदात्रे दर्शपूर्णमासौ
तिष्ठेमाश्वादाहरणं। तत्र पृथक् धर्म्माः समाम्नाताः। तेषु संशयः। किं ते अपूर्वप्रयुक्ताः उत यजिप्रयुक्ता इति। अपूर्वप्र
युक्तेषु सत्सूहः सिध्यति॥ यजिप्रयुक्तेषु तु संस्कारा धर्म्माणां कथमिव। सा विहिता यजतयः। यजति सामान्यमयजति शब्दवा
धर्म्मा विधीयमानाः सर्वत्र नविशेषमर्हन्ति। अपूर्वप्रयुक्तेषु तदीयविशेषविधीयमानैरन्यस्मिन्नपि तदीयविशेषा
न्न न विष्यंतितस्मात्त्वाशहः सिद्धान्तवति॥ नन्वेतदेवं सन्नामविचारितं। निर्णीतं च उच्यते। उत नास्तादवस्मार्यते। तत्र रसि
विवक्षया॥१५॥ अथवा तत्र त्याख्यानात्क्तस्तद्विवक्षायदश्नुयात्। कथ्वासो। तस्य द्रव्येषु संस्कारस्तत्प्रयुक्तस्तदर्थ।
दिति। एतेन नावहप्रयोजनमूहे विवक्षितः एवं स सिध्यति। न त्वेतज्ज्ञाक्तं। नेतेन न तत्र प्रयोजनमिति। तत्राद्यतावतीति
॥ किं प्रतिप्रकरणं नियता धर्म्मा उत समावेस वीत्रति॥ तदपूर्वप्रयुक्तत्वे यजिप्रयुक्तत्वे च सिध्यति न द्रव्यसंस्कारस्यापूर्व
र्थचिंतविदसिद्धं। तत्रापूर्वप्रयुक्तौ सिद्धाव्यवहारार्थमस्त्वचिंतमुपादीयतां। तस्माददूनरुक्तौ॥१६॥ अथवान्यामवचिंता॥

नः
२

त
स्वतन्त्रसारस्य ३ हि३

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

हवच्याम॥ किंयजिनिमित्ता धर्म्मा अपूर्वप्रयुक्ताः। उताऽपूर्वनिमित्ता अपूर्वप्रयुक्ताश्चेति। इदानीं तु यजिप्रयुक्ता अपूर्व
प्रयुक्ता भवतीति विंच्यात्। किं तावत्प्राप्तं। यजिप्रयुक्ता इति। कुतः। यष्टिशाब्देन इति कर्त्तव्यताया आत्तिसंबंधात्। एवं यागं कुर्यात्
यागेन कुर्यादिति। एवं प्राप्ते ब्रूमः। यज्ञ यदर्थस्य यत्कार्यं तत्प्रधानं तद्धि कर्त्तव्यतया वाच्यते। यत्र कर्त्तव्यता तत्रैव वि
कर्त्तव्यता। अथ यदुक्तं यजतिशाब्देनात्तिसंयोगाद्धर्म्माणामिति तदुच्यते। तस्य द्रव्यदेवतायजतो वयः संस्कारः स तत्त्वा
केऽपूर्वप्रयुक्ताः। तदर्थो वा यजतेः पूर्वव्याणां चतीदीयत्वेन धर्मैरिति संबंधः। न चैव स्वनात्मना। न हि धात्वर्थस्य स्वधर्मे
वपरस्य रणाकांक्षा विद्यते। तस्य यागस्य नहीति कर्त्तव्यताकांक्ष्यते। कर्त्तव्यं कथमिति। न यजिः कीदृश इति। न
धकर्त्तव्यं। तस्मैवेति कर्त्तव्यतासंबंधः॥ अपूर्वं च तत्। तस्मादपूर्वप्रयुक्ता इति॥ ॥ एवं वा। एतावान्वादाहरणं भवति
त्पात। किं यजिनिमित्ता धर्मा अपूर्वप्रयुक्ताः। उताऽपूर्वप्रयाजकं निमित्तं भवति। किं प्राप्तं। यजिनिमित्तमपूर्वं प्रयाजकमि
कुतः। नैकस्य प्रयाजकत्वं निमित्तत्वं चोपपद्यते। यदर्थं हि क्रियते तद्धर्म्मनिमित्तं प्रयाजकं। यस्मिन्सति क्रियते तन्नि
त्तं न त्वेकस्मिन् शाब्दे अपूर्वार्थे तत्र अपूर्वे संभवंतीति शक्यं वदितुं। अन्यो हि वचनव्यक्तिरपूर्वार्थिष्ठा। अन्या वा शब्दा
तीति। यजिनिमित्तत्वे च शाब्दावकल्पते। एवं यागेन कुर्यादिति या यागस्य पूर्वस्योपकारकाणां। असत्यत उपकारका

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ङ्गानीति। तस्माद्यजिर्निमित्तमपूर्वं तु प्रयाजकमिति॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः॥ यज्ञकर्म प्रधानं यजेत् कार्यं॥ तद्धि फल
साधनं। नदीयस्तु द्रव्येषु यजतेर्वयः संस्कारः स अपूर्वप्रयुक्तः तदर्थास्तु इति तद्व्याक्रियते। न यज्यार्थेन तेषां मन्त्रसंबंधः
यागवचनानन्तरं प्रयाजार्थेन संबंधः। तासां हि साकांक्षानवधारणार्थः। तस्मादपूर्वप्रयुक्ताः। अपूर्वे निमित्तत्वाश्च। यदुक्तं अपूर्व
प्रयाजकत्वे निमित्तत्वावस्थानात् उपपद्यते। वचनव्यक्तिर्न्न दादिति। तन्नोपपद्यते॥ प्रयोजकत्वं वाचनिकं निमित्तत्वावस्थानेऽव वि
नाद्भविष्यतीति। यद्धि क्रियया न प्रयुज्यते तन्न भवतीति तत्त्वस्य निमित्तं यथा रामोपासकस्य आरामावतनदानं प्रयाजकं निमित्तं सयकस्य
आरामे सतीति। स्मावतनं दीयते। अवतनसंबाधानवया रामं रक्षितुं। तस्माद्धर्माणामपूर्वमेव प्रयाजकं निमित्तं च
॥ ॥ संस्कारप्रयुज्यमानानां तादर्थ्यं तु प्रयुक्तं स्यात्॥ दर्शपूर्णमासौ प्रतिसमाम्नातं नन्ति। प्राहिताभ्यां मुष्टलूखलन्तु
लाभ्याम वहन्ति। प्रोक्षिताभ्यां पिनष्टि इति। तत्रायमर्थः सांशयिकः॥ किं प्रोक्षणं हन्तिपिषिप्रयुक्तमुतापूर्वप्रयुक्तमि
ति। किं प्राप्तं। संस्कारहन्तिपिष्ट्या प्रयुज्यमानस्य प्रोक्षणस्य तत्प्रयुक्तता स्यात् संस्कारप्रयुक्तता। संस्कारो हि हन्ति नं॰
पिष्टी कृत। एतत्प्रयुक्तानि तादर्थ्यात्। यद्धि क्रियेयनकर्तव्यं न भवति न तत्स्य प्रयाजकं। यद्यपूर्वमनेन क्रियात न तास्यापूर्व
प्रयाजकं। यदि हन्तिपिषी। न तास्तो प्रयाजको प्रकरणाद्धि पूर्वकर्तव्यं गम्यते। वाक्याद्धन्तिपिषी॥ वाक्यं च प्रकरणाद्बली २

भ्यां दृषदुपलाः४

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अपूर्वविशिष्टमंगेन संबध्यत इत्यर्थः ॥ ६

इति । ननु देवतेति विधाः क्रियमाणे ऽस्मिन्नपूर्वार्थं भविष्यति तत्र प्रकरणं च वाक्यं वा भवयमप्यनुग्रहीष्यते । उच्यते । न ह्या-
क्यस्तु भवयमनुग्रहीतुं न प्रकरणसमाम्नायमात्रेण प्रकरणं वा तादर्थ्येन समाम्नातमिति गम्यते । प्रकरणसमाम्नानात
प्रज्ञातानेकवाक्यता भवति ततस्तादर्थ्यमवगम्यते । इदन्तु प्रत्यक्षं श्रुत्यो देवतेति विभक्त्या प्रत्यक्षेण स्पष्टैकवाक्यता सा प्रज्ञा-
तानेकवाक्यतां परोक्षां बाधते । न च द्वाभ्यामपि सहैकवाक्यता स्यात् । यदैकानेकवाक्यता तदैतेन न निराकांक्षस्यान्या-
न्येनाप्येकवाक्यता कल्प्यते । तस्मात्प्रज्ञातानेकवाक्यताभावात् नापूर्वार्थं प्राकरणं । आह । ननु देवतेति विधौ अपूर्वार्थेति तदर्थं
चाप्राकरणं तस्मादपूर्वस्यापकारकं भवति । किं विदपूर्वस्यैतदंगं विशिष्टमित्यनेन कारणेनांगत्वं संबध्यते । किं विदन-
पाक्षेपादपूर्वसंबंधिस्वरूपात्मेव कारणेन संबध्यते । यदपूर्वसंबंधं कारणं तेनोपादाय धर्म्मजातमंगविद्याप्रेण संब-
ध्यते तदपूर्वप्रयुक्तं भवति । तादर्थ्यं च विना तावदर्थान्तारतत्कार्यापन्नमाहितं भवति । यत्र पुनः स्वरूपमंगस्य धर्मा-
संबंधे तत्कारणं भवति । तत्स्वरूपप्रयुक्तं । तत्र यद्यपि तन्न धर्मे वेतापूर्वं साध्यते तत्र साध्यमानमपूर्वं न धर्मस्य धर्म्मी
भावायोगो ऽस्तु भूतं भवति । तत्खाद्याजकं तस्य स्वरूपं विद्यत इति न धर्मः प्रयुज्यते । तत्र विना तावदर्थान्तारतद्रूपाभावादपू-
नाव कल्प्यते । एवं सति वाक्यान्निर्णयः । यदि वाक्यमपूर्वस्य कारणं तां वदति । ततापूर्वप्रयुक्तमर्थांगस्य तत्तांगप्रयुक्तं ॥
रकमिति उच्यते भवति प्रनाड्योपकारकं न त्वपूर्वप्रयुक्तं द्विविधं चांगमंगस्योपका ६

धर्मसंबंधका रणेन

८

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तद्वाक्यं॥ प्रकरणादपूर्वप्रयुक्तं स्याद्वाक्यात्त्वंगप्रयुक्तमिति॥ तस्माद्धंति पिषि प्रयुक्तं प्रोक्षणमिति॥ यत्र यत्र हंति पिषी प्र
युज्येते॥ तत्र तत्र वंधधर्म्मा कोत्तव तश्नति॥ ॥तेन चार्थेन [illegible] संयोगात्स्वधर्मसंबंधस्तस्माद्यज्ञप्रयुक्तं स्यात्संस्कारस्यत
दर्थत्वात्॥ तु शब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति॥ न चैतदस्ति॥ हंति पिषि प्रयुक्तं प्रोक्षणमिति॥ तेन चार्थेन हंतिना पिषिणा वा यस्मादपू
र्वस्य संयोगस्तस्मात्तस्य प्रोक्षणसंबंधः॥ अपूर्वसाधनविरोधकारितः प्रोक्षणसंस्कारेण संबंधः न हंति पिषिकारितः॥ क
थं निष्प्रयोजनौ हंति पिषी यदि तत्प्रयुक्तं प्रोक्षणं स्यात्तदविनिः प्रयोजनमतो न तत्प्रयुक्तं॥ आह॥ अपूर्वस्योपकार
कौ हंति पिषी न निष्प्रयोजनाविति॥ उच्यते॥ नो प्रोक्षणस्यापूर्वस्य कश्चिदस्ति संबंधः॥ यदि प्रोक्षणं न क्रियेत न हंति पिषी
अपूर्वस्य साधनतां न गच्छतः॥ तस्माद्यद्यपि हंति पिषी अपूर्वस्योपकारकौ तथापि ताभ्यां संबध्यमानं प्रोक्षणमनर्थ
कं वा अध्याहार्यात्॥ यदर्थं हंति पिषी उपादीयेते तत्प्रोक्षणसंबद्धो शब्दकृतः॥ कथं भो नाभ्यामिति॥ उच्यते॥ निर्व्याजाती
य कः शब्दोऽस्तीति॥ तत्राह॥ अयमेव शब्द एतमर्थमभिवदतीति कथं॥ प्रोक्षिताभ्यामवहंति प्रोक्षिताभ्यां क्रियेत तत्र नः
प्रोक्षणसंबद्धाभ्यामिति हंति पिषिकार्येण प्रोक्षणसंबध्यते॥ नैनताभ्यामिति॥ उच्यते॥ नैतदेवं॥ यदि यद्धंति पिषि
भ्यां क्रियेत तत्प्रोक्षणेनाभिसंबध्यते॥ संबंध एव प्रोक्षणस्य न स्यात्॥ तद्धिताभ्यामभिनिर्वृत्यते॥ किमपरं ताभ्यां प्रोक्ष ३

णेन हि इति यद्धंति पिषिभ्यां २

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

णमज्जिनिर्वर्त्तीयत। अथाप्राप्तिता न्याम इत्वं क्रियात इति संबंधः न तर्दि दंतिनापि पिपिणा वा। अथ तत्संबंधापि श्रूय
ते। आनकसंबंधवा कथं निर्घेते। तस्माद्बुतिपिपिरिव्यं ग्रोहणं संबध्यमानम प्रायाजनमिति। प्रकरणाद्दत्ता विणा संबध्यते
नाव्यवं दंति पिषिसंबंधनाव कल्प्यते। अवकल्पिष्य नइति ब्रूमः कथमिहावद्यातं प्रतियत मानस्यहृदयं निष्पद्यते। अवदं
तिरूपं तं डलनिर्वृत्तिश्रावण्णाद्यामुर्वन्नावना विशेषः। तंडलनिर्वृत्तिर्ह्यसावुपकारः सावदंतिक्रियया विकीर्वितः। तन।
स्रोहणस्य संबंधः। यद्यप्यवहंतिरूपेण संबध्यमाना प्रोहणेश्रुतासंबंधा भवंति तथापि तत्र निःप्रायाजनवाल
हणेवर्त्तीयात। लक्षणादिप्रयर्त्तसा अदृष्टकल्पनायाज्यायसी। नवावदंतिरुपकारकोऽर्थनिष्पादयति। दृष्ट
मुपकारं कुर्वन्नादृष्टेनसामर्थ्येन संमीवीनं करोतीति गम्यते। यद्यपि च निष्पादयन्नर्थस्युपकारेण संबध्यमानं प्रो
हणं कवलनावदंति संबंधनानर्थकाम वस्यात्। आतावद्दंति। लक्षितानापुकार विशेषेण स्य संबंधः। तस्माद्दनवदंति
रपियः तत्कार्यपिन्नस्तत्रा प्रोहणं भवात्यवाय थानखनिर्जिल्लिच रोनर्थकं। तस्मादस्त्वेवं प्रयुक्तः एवं जातीयाकाधर्म्म इति ॥
एवं वा॥ ॥अस्मिन्ज्योतिष्टमस्त्ववदं समाम्नायते। यावत्यावार्त्तकामयीतना वत्यादीक्षणीया यामन्त्वं ब्रूयातमंडं प्राय
णीयायां मंद्रतरमातिथ्यायामुपांशूपसत्स्विति। तत्रायमर्थः सांशयिकः किं परमार्थं वह्नियुक्तापातधर्मा उत दीक्षणीया

संयोगाद्धर्मेरु फलवत्त्व २

द्यष्टर्वेप्रयुक्ता इति किंप्रमाणं। परमापूर्वसंस्कारदीक्षणीयाद्यपूर्वैर्युज्यमानस्य साधर्म्यस्य परमापूर्वार्थित्वाद्दीक्षणीयादीनां
परमापूर्वार्थितिवस्यात्। परमापूर्वं हि फलवत्। पर्वकेर्न्नेद्यतया निसंबध्यात। तदेव धार्मेरिति संबध्यात। नांगापूर्वं विनिःप्रयो
जनं हितदिति॥ ॥तमर्थन संबंधस्तस्माद्यज्ञप्रयुक्तस्यास्य संस्कारस्य तदर्थत्वात्॥ तनर्थार्थं न दीक्षणीयादिना
यस्मात्परमापूर्वस्य संबंधस्तस्मात्परमापूर्वमेवं जातीयकेन धर्मेण धर्मवत्। तस्मादंगयज्ञप्रयुक्तमेवं जातीकं ये धर्मे
जातं तथाश्रुतिः शास्त्रान्नवति इतरस्मिन्नाद्धलक्षणस्यात्। न च प्रायणीयाद्यपूर्वं निःप्रयोजनं ज्योतिष्टोमस्य हि तदुपका
रकं न च तद्विना एवं जातीयकेन धर्मेण प्रायणीयाद्यपूर्वं सिद्धमवदंति पिपि वत्। यद्युच्यात। विनैव धर्मेण तदपूर्वं निर्विष्य
तिक्रतः। तदपि द्यपूर्वं शाङ्गौक च शास्त्रप्रमाणकेयत्र ष्ट आह तदस्माकं प्रमाणं शास्त्रस्य प्रायणीयाद्यपूर्वस्यापकारकमि
मं धर्ममाहान परमापूर्वस्य वचनप्रामाण्यात्। एवं वा परमापूर्वनिष्पत्तिरजस्रमविनाशि चात्र धर्माः प्रतिष्ठिता न रमापूर्वसं
क्रमिष्यति। एवमपि प्रायाजनसमर्थं तस्मादेवं जातीयकं धर्मजातमंगापूर्वप्रयुक्तमावति। किंन्नवति प्रयोजनं इतर
स्मिन्नितरस्मिन्वा पक्ष इति। उच्यते॥ ॥अश्वमाधसमाम्नायात्। त्रेधा तवीयादीक्षणीयाः नवति यदि परमापूर्वप्रयु
क्त एवं जातीयका धर्मस्तितस्तस्यापकारविशेषानिबद्धइति। तत्कार्यपत्न्यायां त्रेधा तव्यायां न विष्यति। अर्थादेष्म
देवावगम्यते। स्तीनिं प्राकृ शब्दादन्येन प्रमाणेन नोपसंख्यायते। एवं जातीय ५

नं० ४

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

संस्थेज्योतिषाभ्युमतिदेवतासंबंधोपिअग्नेरुज्जितिमनूज्जेषंसोमस्योज्जितिमनू३

विश्वारंवाद्युर्वप्रयुक्तं तानदमामावेक्षवाद्वर्वमिति। तत्रावेधातव्यापूर्वंनातनधार्मणासंस्थातइति॥५॥फलदे
वतयाश्च॥ ॥दर्शपूर्णमासौस्तः तैर्दर्शपूर्णमासाभ्यांस्वर्गकामायजतेति। तत्र फलसंबंधोधर्मादेवतासंबंधुश्चश्रूय
ते। फलसंबंधुस्तावत्। अग्नेर्मौयिषमित्यादि॥ तत्र संशयः। किं स्वर्गसंबद्धस्य कर्मणः स्वर्गार्थत्व स्वर्ग एव प्रयाजकः। अग्न्यादि
संबद्धस्याग्न्यादय एव। उत। तान्यत्रापि प्रकर्षं प्रयाजकमिति। यावदेव मन्त्रसंबंधः क्रियात। गतास्मः स्वर्गं अग्न्यादीनां वा।
जितिमनूज्जेषमिति ततः स्वर्गाग्न्यादिप्रयुक्तः। आद्यं वं क्रियात। अगता दर्शपूर्णमासफलं दर्शपूर्णमासादेवतायाश्चोज्जि
तिमनूज्जेषमिति। तास्त्वं प्रयुक्तः। किं प्राप्तं। स्वर्गाग्न्यादिप्रयुक्त इति। उतामंत्राम्नाससमानसामर्थ्यात्। यस्य मंत्रो वाचकः। स इ
ह विदितव्य इति गम्यते। श्रुत्या च स्वर्गाग्न्यादीनां वाचको मंत्रः। लक्षणया दर्शपूर्णमासौ देवतायास्तस्माद्य स्फलादेवमितिस फल
मधिगतं सिस्वर्गाग्न्यादितत्प्रयुक्तो धर्मः स्यादिति॥ ॥नावादनातादिताङ्गुण्यं॥ नैतदस्ति स्वर्गाग्न्यादिप्रयुक्त इति। वाद
नात् तस्माद्गुण्यं स्यात्। यत्फलवद्वोद्यात। तदिति कर्तव्यतया ह्यवबुध्यात॥ अपूर्वं च फलवत्॥ न स्वर्गाग्न्यादितदर्थं विवनं सदृ
ष्टार्थं कल्प्यते। लक्षणया त्वपूर्वफलादेवतावचानदृष्टार्थः स्यात्। प्राशादनात्। एतस्मिन्पक्षे तारहादृष्टसति तस्वर्ग्यादि
वचनस्यादृष्टस्य कल्पनायां [illegible] शाद्दृष्टार्थस्य च फलादेवताचनसंप्रतिपन्नत्वात् लक्षणा अदृष्टा। तस्मादपूर्वप्रयुक्त एवं
न्या

गी७

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

जातीयकाधर्म इति॥ किं भवति विचारस्य प्रयोजनं यथा सर्वः पक्षः सोऽर्थकर्मेति। अविकारेण मंत्रः प्रयोक्तव्यः यथा न वि-
सिद्धांतः उपहूत अग्ने ब्रह्मवर्चसं स्वर्यस्या ऊतिमदूर्जामिति फलेन पर्यवसितं। देवताया भुजराचिंतावर्जिषयता॥ दे-
देवतावा प्रयाजाय देवत भोजनस्य तदर्थत्वात् नादेवतदस्ति। अग्न्यादयो प्रयाजका इति। सर्वा देवताः सर्वेषां धर्मा-
णां प्रयाजिका भविष्यमर्हति। अतः भोजनस्य तदर्थत्वात् भोजनं हीदं देवतायाः यागानां भोज्यं द्रव्यं देवतायै प्रदीय- म॰
त्सात्त्रास्यत इति। देवतासंप्रदानका द्रव्यं यागः श्रूयात। संप्रदानं च नाम कर्मणापीप्सिततमादन्यत्प्रतनरं। तस्मा-
न्न गुणभूता देवता। देवतां प्रति गुणभूतं द्रव्यं कर्मणि अपि च यागानामादेवताश्रमाद्रजाद्रजनीयं प्रतिगुणभूता
लोके दृश्यते। तादृ तदतिथिवद्द्रष्टव्यं। यथा यावत्किंचिदतिथ्यैः परिचरणं सर्वं तदतिथिप्रयुक्तमेवमिदमपीति॥ आद॥
न चैवं भवता विग्रहवती देवता भुंक्ते च तदभ्युपगतं भवति। उच्यते बाढं विग्रहवती देवता भुंक्ते च। अतः स्मृतेरुपचा- न॰
रादन्यार्थदर्शनाच्च। एवं हि स्मरंति विग्रहवती देवतेति। स्वेत स्मृतिश्च न प्रमाणं तथा विग्रहवती देवता उपचरंति। यमं द-
ण्डहस्तमालिखंति कथयंति च। तथा वरुणं पाशहस्तमिंद्रं वज्रहस्तं। उपचारादपि स्मात्तद्बुद्धिमानं कल्पयामः। तथान्यार्थ-
दर्शनं विग्रहवतीं देवतां दर्शयति। जगृभ्माते दक्षिणमिंद्र हस्तमिति। पुरुषविग्रहस्याहि दक्षिणः सव्यश्च हस्तो भवति॥ ५

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तथा शमविर्दिंद्राद्दसी अपारयस्त्वं श्रन्नामध्येव काश्चिरित्त इति काश्चिच्छुद्धिः। सापि पुरुषविग्रहस्यैवोपपद्यते। तथा
उविंयौ वावापादः सुबाहुरंधासामादं इन्द्रावेत्राणि। जिघ्नत इति ग्रीवा उदरं बाहू इति पुरुषविग्रहदर्शनं भवति। तस्मा
द्विग्रहवतीर्देवता इति चेदुक्तं। कथमवगम्यते स्मृतरूपचारात् अन्यार्थदर्शनात्। एवं स्मरंति उक्तो देवता इति देवा इति। तथा
विनां उक्तं ज्ञानामि वापचरंति। यदस्यैविविधा उपचारा उपहृ रंति तया चान्यार्थवचनं उक्तं ज्ञानां देवतां गमयति। अहं हि उपि
बव प्रस्थितास्यति। तथा च विश्वासनानि जठरस्य बधत्र इति। एकया प्रतिधापिब साकं सरांसि त्रिंशत मिति। आहानदेवता उक्तं।
क्तो यदि चेदुक्तं जीवंदेवतायै हविः प्रदत्तं सीयेत उच्यते। अन्नरसभोजिनी देवता मधुकरीवद्गम्यते। कथं। देवतायै हविः प्र
त्तं नीरसं भवति। तस्माद् अन्नरसं उक्तं देवता इति गम्यते॥ ॥अर्थिपत्याच्च॥ ॥यदि कस्यचिदर्थस्य ईशानाद्देवता उपचर्यमा
णा अबभसीदन् ततस्तदाराधनार्थमियं देवता हृज्ञा निर्वर्त्येति न वेतदुक्तय मपयस्तीति। तदुच्यते। अर्थपतिर्देवता इति। कथम
वगम्यते। स्मृतरूपचारादन्यार्थदर्शनाच्च। एवं हि स्मरंति अर्थनामीष्टा देवता इति। तथा देवग्रामो देवान्तरं इयं उपचारः ताम
व स्मृतिं द्रढयति। तथान्यार्थवचनमीशानां देवतां दर्शयति। इंद्रादिवइंद्रइ ईशिरे श्यि थाइंद्रो अपामिंद्र इत्पर्वतानामिंद्रो व
धामिंद्र इन्मेधिराणामिंद्रः क्षेमयोगे हव्य इंद्र इति। तथा ईशानमस्य जगतः स्वर्दृशमीशानमिंद्र तस्थुष इति तथा स्तूय्य

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

पचाराभ्यां प्रसीदतीत्यवगच्छामः॥ एवं हि स्मरंति प्रसीदति देवतेति। तथोपचरंति प्रसन्नोस्य पशुपतिः उत्रास्य जा
तः प्रसन्नास्य वैश्रवणो धनमनेन लब्धमिति। तथान्यार्थदर्शनं भवति। आहुतिभिरेवता दादेवान्प्रीणातीति
तास्मै प्रीता इषमूर्जं नियच्छंतीति॥ ॥ततश्चातनसंबंधः। तता देवतायास्तेन फलेन संबंधः परिचरितुर्भवति। या
देवतामिष्टया परिचरति तं सा फलेन संबध्नाति। कथमेतदेवमुपगम्यते। स्मृत्युपचाराभ्यां स्मरंति हि। देवो यष्टुः फ
लं ददातीति। तामेवोपचारेण स्मृतिं द्रढयति पशुपतिरनेनोपचरितः अस्माज्ज्ञानेन लब्ध इति। तथान्यार्थदर्शनं इममे
३८ वार्थं दर्शयति। सजातेन सविशा सजन्मना स उत्रैव वीजं त्तरात धनाद्वृत्तिः। देवतां यः पितरमाविवासति श्रद्धामनाद
विषाब्रह्मणस्पतिमिति। तथा इन्द्र एवैनमिन्द्रः प्रजया पशुभिस्तर्पयतीति। तस्माद्विधाने नगुणवचनेषु देवताआ दी
राध्यते सा प्रीता सती फलं प्रयच्छति। यन कर्मणा तिराराधिता तस्य फलस्येष्टे तन्तु कर्त्रे प्रयच्छति। न तत्स्वर्यः प्रदातु
मर्हति। वचनाद्देवतैव गम्यते कं किं प्रयच्छतीति। यथाग्नेव चनं न तत्स्वार्यं॥ ॥अपि वा शब्दपूर्वत्वाद्यज्ञकर्म प्र न०
धानं स्याद्गुणत्वाद्देवताश्रुतिः। अपि वा इति पक्षो व्यावर्त्यते। न त्वेतदस्ति। यदुक्तं देवता प्रयोजिकेति। यज्ञकर्म विध प्र
नं स्यात् यजतज्ञानमशर्वीकृतः शब्दपूर्वकत्वात्। यद्धि फलं ददाति तत्प्रयोजकं। इदं फलं ददातीत्येतज्ज्ञानं शब्दपूर्वकं ६

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

किं२
नद्रव्यत्वादित्तिरवगम्यते ॥ आक्षेपश्च यजतिवाच्यात्फलमाह नदेवतायाः कथमवगम्यते । दर्शपूर्णमासयोः करण
त्वेन निर्द्देशः । दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति । ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति । यजत्यर्थस्य स्वर्ग
कामेन सम्बन्धाद्द्वारा न देवतायाः ॥ ननु द्रव्यदेवताक्रियं यजत्यर्थः ॥ सत्यमेवं गुणत्वाद्देवताश्रुतिः । द्रव्यदेवतं हि
कृतं नावयितायाय यजत्यर्थः ॥ कृतं न द्रव्यसमुच्चारणेन कृतं न द्रव्यायोपदिश्यते । तस्मान्न देवता प्रयोजिका ॥ अथ यज्ञ
कर्म्मण ईशिता देवतेति प्रेतनरमिति नास्यानिप्रतत्तामस्तुमाह । तद्धितश्चाद्यन चतुर्थी वा संयुक्ता देवताधेस्य वाक्याद्दत्ति स्य५
प्रतनावगम्यते । फलसंयोगस्तु वाक्याद्देवयजत्यर्थस्य । तस्य चतुर्थ्या करणत्वावगम्यते । नादेवतायाः । नन्वय यद्यपि दे
वताधेता यागस्य गम्यते फलार्थेनापि तेन न प्रतिषिध्यते ॥ फलं च पुरुषार्थः पुरुषार्थो च नः प्रवृत्तिः । न चासौ देवताया
स्तस्मिन्न्देवताया प्रयुक्तां प्रवर्त्तिष्यामाह ॥ याज्ञसंप्रदानस्यानिप्रर्त्तसा फलवता याजेः साधनत्वे सत्युपपद्यते ॥ य
ज्ञयजीर्देवताश्रजा साक्षज्ञमानप्रधानालोकलक्ष्यते इति न लोकवदिदमवितव्यो ऽग्रहृश्यज्यमानं श्रजाप्रधानं ॥ य
न२ द्धिफलवत्त्वाद्यायाजकं । तस्मादिज्यकर्म्मप्रयाजकं ॥ अपि चैतस्मिन्नुपात्ते विग्रहवती देवता भुंक्ते भुंक्ते च यथ्यवसान्नि
यं भवति ॥ नह्य विग्रहायै ऽलं भुंज्यायेवादानं न जनं वासं भवतीति यश्चोक्तं ॥ स्मृत्यकपवाराद्यार्थदर्शीते विग्रहवती भुंक्ते
नी१

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

घ

त्वतीतिन्नस्मात मंत्रार्थवादमूलत्वात्। मंत्रन्यथार्थवादच्यश्च स्मृतिमूलत्वं विज्ञानमुत्पद्यत इति प्रत्यक्षमवगम्यते॥ ते
वमंत्रार्थवादानिवंपराश्त्येतत्वक्ष्यामः॥ आह॥ यदि निवं परा न तर्हि मंत्रार्थवादमूलं तद्विज्ञानमिति। उच्यते। यत्राले
वनमात्रणमंत्रार्थवादाः प्रवर्तन्ते। तषामेतत्स्मृतिमूलं॥ यत्तु नर्मि उणत प्रवर्तन्ते। तेषां न द्वावितमपि च कस्यचित्तु स्मृतिमू
लं न भवति। तस्मान्नतएव स्मृतिः। उपचारापि स्मृतिमूलत्व एव॥ यथान्यार्थदर्शनमुक्तं जगृह्णात दक्षिणमिंद्र हस्तमिति
नतादवंपरं इन्द्रस्य हस्ताविद्यत इति। यस्तस्य दक्षिणो हस्तस्तं वयं गृहीतवंत इति। तस्माद्वाक्यादिंद्रस्य हस्त सद्भावं प्र
तीयात। आह॥ यदि विद्यासो नास्ति वयं तद्धस्तं गृहीतवंत इत्येवं नावकल्प्यत इति हस्तसद्भावाध्यवसीयत। अस्यासोद
यं स्तावयं गृहीतवंत इति। तन्नापपद्यते। यद्यप्यस्य हस्तो न भवन्नथापि न तस्य परिगृहीतवंत इति प्रत्यक्षमततत्तथाप्यत
न्नावकल्पत एवा। तत्रैतदवसंबद्धं वा कल्पयितव्यं। स्तु निर्वर्तितव्य चेत्याहोपिउक्तं। अथैव मुच्यते तत्र स्येतद्धवंतं याय
हीतवान् तस्य हस्तमिति उच्यते। नितदध्यवासयंआदिमन्त्रादोषा। वदस्य प्रसाद्यते। न वगृहीतवानासीदित्युच्यते। प्र न.
माणनावात्। एतस्मादवचनादर्थ॥ कल्प्यते हस्त गृहीतावितिचेत्। तन्न। अयथार्थस्याप्युच्चारणं संभवत्येव य
तो यथा दशदाडिमानि षडपूपा इति॥ यस्यापि विषयको विग्रहवानिंद्र इति तस्यापींद्रशब्दनामंत्रणं संबाधनार्थं॥ ७

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

संबाधनमनुवचनायतत्रसंबुद्धइत्यवगातअनुवचनंन्याय्यांनत्वासोकेनचित्के कारणसंबुद्धइत्यवगम्यते।अत्र
नवगातसंबाधनंयथैवचनप्रामाण्यात्संबुद्धौतइत्येवंगम्यतइतिचेन्नूञ्कमदृष्टकल्पनायांदृस्ताादिकल्पनानुपप
त्तिरिति।नचासोसंबुद्धइ त्यवौवक्ष्यति प्रमाणंनावान्तस्मात्संबाधवचनेनसंबाधनायनिर्दिशार्थमिव।अविग्रह
पाद्भपितन्निर्दिशार्थमेवत्तविष्यति।नत्रामंत्रितविभक्तिवचनंस्तुतायाम्।एवमिदंदेवतास्वंसाधनंसाधयितमंयद्वत
नादिवंसंबुद्ध्यासाधयतीतिचेतनमैवद्दीवापचर्यमाणःसंबुद्धिशब्देनामंत्र्यतेनथासंबोधनशब्देननिर्दिशपाद्यते।
गृहीतवांतावयंतवहस्तंचदाश्रयावयमित्यर्थः।अस्मात्रिंद्रकर्मकर्त्तव्यमित्येतदानस्मार्यते।तथाहमद्यावाश्य
प्योदूरअपारपक्षेशङ्कासिमघवंन्नादातव्रजितात्सुष्टिरितिसंतमिवमुष्टिंस्तुत्यर्थेनवदति।तस्यापिस्तावेनप्रमाण
मस्ति।नदंस्वनंस्तमहात्काशिरस्ति।किंतर्हियस्तवकाशिःसमदानिति।अन्योर्थस्तवकाशिरस्ती।यन्यस्तवकाशि
र्मदानिति।सहित्रिंदंस्तुतिरूपपद्यात्।नितान्तियागतायस्यापिपौरुषविधिकेरंगेनास्तिसंयागः।पौरुषविधिके
स्तस्यापि तेस्तुतिर्भवति।यथा।तैएतवदंतिशतवसहस्रवदभिरूंदंतिहरितन्निरासभिः।विष्टीग्रावाणःसुकृतःसु
कृत्ययाहासुश्चित्सावदिविरद्यमाशातति॥तथासुखंरथंसुसुजेसिंधुरश्विनमिति।तस्मान्नस्तुतिवचनादर्थापत्तिर्न

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

वति पुरुषविधत्वे देवतायाः तथा तु विग्रीवइंद्र इति नेत ऊर्ध्वं न वति ग्रीवावानिंद्र इति। किं तर्हि यास्य ग्रीवा सा मद्ध्ये ती ग्री
वासा वचना स्ति ग्रमाणं॥ न च ग्रीवास्तु तस्य पि त्वि। अत उरुषविधपि स्तु स्तुपादैपानं। अपि चोंद्रा इत्राणि जिघ्रात इत्येतास्यां
८ पदाभ्यामि द्र श्रक्षः संबध्या न शाक्नाति तु विग्रीवादि लिः संबंधंयातुं। द्विरुच्चारणमस्य प्रसज्ये त तु विग्रीवावानिंद्रा
त स वदि घ्रो इत्राणि वंद्रा इंतीति। तथा हि सति जिघ्रत अजिन्त्वे वाक्यमुपलभ्याता तदेवमवकल्प्यातें तु विग्रीवा इंद्रापास्प यदि४
न्नापदि द्रु पातश्शति स्तु यर्थसं कीर्त्यति तु विग्रीवादिः अंध्रा सा मदेई इन्द्रो इत्राणि इंतीति एषानुवचनयुक्तिः इत्र वाधा न
इति ६ पादश्च पर मिदं वचनं यदपि वचने वाह्वात इंद्राराम सौ। अवीत इंद्र पिंगल इति न दपि बाह्वो राम संच माक्रा ध्वापें
गल्यमाद नवाक्र सन्नाम द्विसन्नां वा। यदप्य द्वि मन्नां वद तीति गम्यात चक्षुष्मात श्रु एव। तते ब्रवीमीति तदपि न चक्षुः
संबंधार्थं चक्षुष्मात ब्रवीमीति वचनसंबंधार्थं न स्रतीमि व चक्षुष्मतां स्तु यर्थं उच्चारयति। कुल एतदवगम्याता च
तुर्थी निर्दिष्टात्वाति पदिकार्थो ध्यवसीयत तथा वा क्यं निद्यता चक्षुष्मानि त्यवं वा द्वि रुपत चक्षुष्माता तब्र वीमीति व न॰
तस्मान्न किंचिद न्यार्थ दर्शनिं उरुषविधतां देवतायामिदं ख्यापयतीति। निचेदं त्राजनं न हि देवता उक्ता। तस्मा ज्जोजन
स्प तदर्थ त्वात् इति तदसद्वचनं। यदपि स्मृत्फपचारान्यार्थ दर्शनि र्द्धक इति तदविग्र हत्वे न तत्र त्फ क्तं। अपि चक्षुं जानाये ८

यदि३

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

देवतायै प्रत्तं हविः क्षीयते न च मधुकरीवदन्नरसान्नाजिन्या देवता इति प्रमाणमस्ति। मधुकरी तु प्रत्यक्षं न च तद्वद्देव
ताया। तस्मान्नभुंक्ते देव तेति। यदुक्तं देवतायै हविः प्रत्तं नीरसं भवतीति। नैष दोषः। वातातपहतं नीरसं भवतीति श्री
तीकृतं चान चासोकस्यचिदर्थस्याष्ट अनीशा कथं दास्यतीति॥ यदुक्तं स्मृत्युपचारान्यार्थदर्शनेरीशाना देवात व्यवग
म्यत इति। तत्र स्मृतमंत्रार्थवादमूलत्वादित्युक्तं। उपचारो देवग्रामो देवक्षेत्रमिति उपचारमात्रं याया यदत्तं घृतं विनि
योक्तुमर्हति। तत्रस्य स्वं नच ग्रामं क्षेत्रं वा यथाभिप्रायं विनियुंक्ते देवता। तस्मान्न संप्रयच्छतीति देवपरिचारकाणां
तु तातावृत्तिर्भवति। देवतास्त्वद्विरूपपक्षे ऽपि यदुक्तमन्यार्थदर्शनमीशानां देवतां ख्यापयति इंद्रादिव इंद्र ईश इत्येव
मादीति तत्रोच्यते ऽनीशानां देवतास्त्रपत्न्याध्यवस्याभार्तक्ति एष शब्द इति। तत्राह। वचनप्रामाण्याद्देवा स्वशानता
वगम्यते। यद्देवलकाश्चार्थाद्विनियुंजते तद्देवताभिप्रायादेवाव्यवस्थामइति। तन्न। प्रत्यक्षात्प्रमाणाद्देवतापरि
चारकाणां अभिप्राय इत्यवगम्यते सन शाक्या ~~बाधितुंमय पिदेवता परिचारकाणां अभिप्राय इत्यवगम्यते सन शक्या~~
बाधितुंमय पिदेवतानामीशानां वस्यितेति तपि नापकुर्वात परिचारकाणामभिप्रायं किं चाकुः तथा देवता तैर्थी क
राति। ~~यपि चापकुर्वात परिचारकाणामभि~~

तृ ५

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ग०

९

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

न
स्तुतिवादेच संभवतिव•चनप्रामाण्यादित्रिष्यत इतिगम्यते नच देवताफले नसंबध्नाति यात दर्थंपरिचर्येत २

यस्यांकिं वाकृ:तथा।देवनातथाकारोवियथापरिचारकाणामभिप्रायाद्भवतीतिनच सा ईश्वराणांभवतियः पराभिप्राय देवताप:
मनुरुध्यात यस्यनस्वाभिप्रायसिद्धिनियोगोभवति। अपि चन चैतद्वचनंवर्त्तमानकालापदेशत्वात्। अन्यद्वाविरोधात्स्तुति
वादावधार्यतीयं उक्कं स्मृत्युपचाराद्यार्थ्यदर्शनिर्ददातिप्रसीदतिवति। तत्रस्मृत्युपचारायारुक्कंयदन्यार्थदर्शनंतस्मै।
ीताः षमूर्द्धंप्रयच्छतीति। तत्रा। अन्यस्यविधेराम्नानात्दक्षिणातःसंपरिहर्त्तव्येत्याहति। तथातेइक्षएवेनमिंद्रंव्रजयाप

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्रतिस्तर्प्पयतीयत्राणं द्रव्यस्य विषा विधानं। तस्माद्देवतानप्रयाजिकेति॥ ॥अतिथ्यो तत्प्रधानत्व मत्ताव: कर्म्मेति स्या
त्तस्य प्रीतिप्रधानत्वात् यदुक्तमतिथिवदिति तत्परिहर्त्तव्यं। अतिथ्यम तिथिवत्प्रयुक्तं स्यात्। अतिथ्यर्हितत्प्रीतिर्विधीयते। अ
तिथि: परिचरितव्य: यथा प्रीयेत तथा कर्त्तव्यं इति दानं ताडनं वा कार्यमिति यद्यदतिथ्यपरोचात तत्कर्त्तव्यं। यत्रास्मेनेनो
चातनं तद्ब्रलाकारं तव्यमिति। हेतुकर्म्मण्यपन्नाव: प्रीतिविधानस्यात् तस्माद्विषमतिथिनेति॥७॥ द्रव्यसंख्याहेतुसमुदायं संख्याना
श्रुतिसंयोगात्॥ दर्शपूर्णमासायाराम्नानं ते व्रीहीनुपाद्धेति तत्रैव त्रीन्परिधीन्तिस्र: समिध इति मंत्रं च उदाहरणं पौर्णमा
सीमन्तिष्टाशात्यं चाहा त्रामावास्यामिति चान्नमास्यानां द्वितीयपर्वणि वरुणप्रघासेष्वाम्नायते श्रूर्पेण जुहोतीति तन्न द्व
न्त्वं क्रियत इति तत्र संशय: किं द्रव्यसंख्याहेतुसमुदायप्रयुक्ता: ब्राह्मणादयो धर्मा उताहो सर्वप्रयुक्ता इति। किं तावत्प्राप्तं
द्रव्यादिप्रयुक्ता इति। इह व्रीहीनवहन्तीति प्रकरणान्नासर्वप्रयुक्तता स्यात्। वाक्येन द्रव्यप्रयुक्तता। ब्राह्मणे हि ब्राह्मण
स्य समन्निधाद्दारस्तस्मिन्नपि समन्निधानाद्दार द्रव्यगता द्वितीया विभक्ति: ब्राह्मणस्य द्रव्यप्रयुक्ततां वदति। तथा त्रीन्प न.
रिधीनिति यत्त्रिशब्दस्याभिधेयं तदिह मंत्राम्नानसामर्थ्याद्विहितव्यमिति गम्यते। संख्या च त्रिशब्दस्यार्थ: तस्या: श्रुतिर्विभक्ति
: संबद्धे अक्षरावलक्षणस्यात्। यावन्त: परिधय [illegible] नाधर्मा: संयुज्यते वाक्येन श्रूर्पेण जुहो १०

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तात्प्रकरणे सौत्रामण्यां लिहरणयापूर्वप्रयुक्तता समभिव्याहारादवगतामपूर्वप्रयुक्तद
नीति। किं कारणं। यतोस्तनान्तं क्रियते तद्धोममनर्सं बहुद्व्यमन्तकरणाद्रव्यं होमविधीयते॥ प्रकरणादपूर्वप्रयुक्त
तास्यात्। यस्माद्दनेनहोमनापूर्वं क्रियते तस्मादतत्पूर्णोनिर्वर्तयितव्यमिति। प्रकरणाद्वाक्यं बलीयः। अतः प्रक
रणं बाध्यते। येन येन द्रव्येणादर्विपिठरादिना पूर्णं क्रियते तेन तेन होमः कर्तव्य इत्येव मन्तकरणं सगुणं भवतीति॥
नन्वं प्रथमाध्याये प्रतिषिद्धादर्थवत्ता शूर्पस्य अर्थवादोमित्युक्तं। सत्यमुक्तं। अपूर्वप्रयुक्ततायां हि सिद्धायां लैकस्मि उ
न्वाक्याद्धोमशूर्पविधानं हरनुविधानं वाऽवकल्पत इत्यर्थवादः प्रकल्पते नान्यथा। चतुर्होत्रा पौर्णमासीमभिमृशेद्ग्रहं च
होत्रामावास्यामिति समुदायसमभिव्याहाराद्वाक्येन तत्प्रयुक्तत्वं बाध्यते। तस्माद्द्रव्यादिप्रयुक्ताः प्रोक्षणादयो ध
र्माः॥ ॥अर्थकारितत्व द्रव्येण न व्यवस्था स्यात्। अपूर्वप्रयुक्त एवं जातीयकधर्मे सति द्रव्येण च धर्मव्यवस्थानं स्यात्। पयसा
मैत्रावरुणं श्रीणाति। सक्तुभिर्मन्थिनं धानाभिर्हारियोजनं हिरण्येन शुक्रमाग्रयणं पात्नीवतमितिं यस्मान्मैत्रावरुणं
सर्वस्य तस्मात्पयसा श्रपयितव्य इति। ऐन्द्रवायवादीनामपि सर्वस्यासावपि पयसा श्रपयितव्यः प्राप्नोति एवं सक्त्वादीनि श्रयणादीनि
सार्वेषां ग्रहाणां तत्र मैत्रावरुणादिग्रहणमविवक्षितं स्यात् तस्मादपि द्रव्यादिप्रयुक्ताः प्रोक्षणादय इति॥ ॥अर्थो वा॥
स्यात्प्रयोजनमितरेषामचोदनात्तस्य गुणभूतत्वात्। वा शब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति। न द्रव्यादिप्रयुक्ता तावद्भवेयुः। किं तर्ह्यर्थप

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तव्यानामितिक ३

षांप्रयोजनं। अर्थेऽश्यः सर्वं ब्रूमः तदर्थोऽस्तु तर्हि कर्त्तव्यलयाश्रूयात। यच्च कर्त्तव्यतयाश्रूयात तदिति कर्त्तव्यतयाऽवब
ध्यात। इतरेषां द्रव्यादीनां कर्त्तव्यतयानावादनात् किं तर्हि अर्थस्य गुणत्वेन तच्चेन अर्थप्रयत्न सर्वं प्रतिगुणत्वेन तानामषांश्रव
णं। किमतः। यद्येवं अकर्त्तव्यतयानास्ति संबंध इति। ननु व्रीह्यादि समन्वियादारान्तर्हि संबंधः तत्र द्वितीययाव्रीहिस
मुदायप्रयुक्तता गम्यात। लिंगवाक्याभ्यां संख्यादेश्च प्रयुक्ततानयादा। एवं सति फलं कल्पनीयं स्यात्। तस्माद्दृष्टर्व प्र
ता
युक्तनाद्ववमपिसद्व्यश्रावपिकारः कल्पयितव्यः सच्च कल्पयितव्यः प्रकृतातेनाच्च कवाक्यतानीचावत्पद्व च्चप्रकृतातेन
फलवचनानिकवाक्यतास्यात्। नन्व प्रकरणं वाक्यस्य श्रुतेर्वा न बाधकं। सत्यमबाधकं फलाभावात्तु नवदीयः पक्षोऽस्तु
स्यात। तस्मिन्नानर्थक्येनाविवक्षितप्रकरणवता प्रायागवचननापरिपंथिप्राद्धणादि विधायिष्यात। आह। अस्त्वे
संबंधपितदीयः व्रीह्यादिनिरवधर्म्मः प्रयुज्यात। किमतो। किमवं नविष्पति। द्रव्यादिसंबंधश्च एवं हि नावज्ञात।
न विष्पति। फलं च न कल्पयितव्यं भुज्यात। नैवं शक्यं व्रीहीन्प्रोक्षतीति हि व्रीहिजाति निर्दिश्यात व्रीहिद्रव्यलक्षणार्थो न०
वा अस्त्वे साधनविशेषलक्षणार्थो वा। अन्यतरलक्षणायाश्च तात्पर्यतिनानयलक्षणार्थस्यात। द्रव्यलक्षणावातत्र
वलक्षणो वादाषः फलकल्पनं इति चा साधनविशेषलक्षणार्था जातिरवसीयतां व्रीहिजातिलक्षितं यत् साधनं। ११
च

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

किंतु यतस्तेऽञ्जलावन्वंति तत्प्रोक्षितव्यं इति तं अञ्जलिनिर्वृत्तिकरतादि तत्र साधनत्वं न रक्ष्यते। एवं संख्यादिष्वपि योज
यितव्यं। तस्मादपूर्वे व्रीहीणां कृतानां प्रोक्षणादीनामिति॥ ॥अपूर्वे वाद्यवस्थास्यात्॥ अथ यदुक्तमर्थकारितत्वं द्रव्याणामव्य
वस्थास्यात् इति साधनविनाशफलं क्षणार्थजातिरिव्यवं सति व्यवस्थेति विष्यति॥ मैत्रावरुणेन यद्वियते तेऽग्रयणं नत
दिंद्रवायावना। अतानां मैत्रावरुणाग्रवादिंद्रवायवस्य धर्म्माः। अग्रावादींद्रवायवस्तस्मादपूर्वे वाद्यवस्थास्यात् इ
ति॥ ॥तत्प्रयुक्तत्वाच्च धर्म्मस्य सर्वविषयत्वं॥ यश्चमन्यते द्रव्यादिप्रयुक्ताः प्रोक्षणादयो धर्मा इति। तस्य सर्वविषयत्वं
धर्म्मस्य प्राप्नोति। यदपि न क्रार्था व्रीहयस्तेप्येवं प्रोक्षितव्याः प्राप्नुवंति। न चैतन्नयापीष्यते। तस्मादयमस्मिन्पक्षे
दोषइति॥ ॥तद्युक्तस्य तु नाना॥ इति चेत् पश्यसि सर्वविषयता धर्म्मस्य न भविष्यति। तद्युक्तस्य प्रकरणयुक्तस्य तु भ
विष्यति। एवं प्रकरणमनुगृहीतं भवति। न च सर्वविषयता धर्म्मस्येति॥ ॥नाश्रुतित्वात्॥ नैतदेवं न हि श्रूयते प्रकरणयुक्ता
व्रीहयो निर्वपनीयाः प्रोक्षितव्याश्चेति। न च प्रकरणानुग्रहायैतदध्यवसानं न्याय्यं। न हि वाक्यं न बाधितं प्रकरणमनु
सृत ते धर्म्मान्नियंति। अथापि न बाध्यते तथापि न प्रकरणस्य विशेषे सामर्थ्यमस्ति॥ कर्त्तव्यतया हि तत्क्रियमाणं वा
ध्यते [illegible] न च प्रसिद्धसंबंधमिवं विशेषणत्वेन। तस्मात्प्रकृततया विशेषितानां व्रीहीणां निर्वापः प्रोक्षणं वा न पैद्य

ती पर॰ गा॰

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तइति॥ ॥अधिकारादितिचेत्॥ इति वत्यइपासिनप्रकरणांविशेष कं श्रीदीणामितिवादं अधिकारात् ज्ञानस्य यध्व
र्युःपरम नक्रार्थशिमकार्यार्थी॥ तत्र कार्यार्थानूयाक्षिप्यतीति॥ ॥अल्पश्रुनाधिकारःस्यादिवादितश्च संबंधःश्चथकुस
तांयज्ञार्थनान्निसंबंधस्तस्माद्य ज्ञवायाजनं। अल्पाणत श्री दायाजैयएव न क्राथास्तिएव कर्म्मार्थाः। नश्चथक्वे विकर्म
न थानामनुयायनिरुन्नास्ति कर्मार्थानित्यं नावदतत्॥ प्रोक्षणादिश्रुदाषानस्या तानि वपिउ दाषः। नतन्नाकचनप्र
दतावि द्यंत। श्चथकुसतांयज्ञार्थेनि निर्वपिंश्चयात॥ कथं। अपरणगार्हपत्यंप्रागीषमानावछिन्नं नवतितस्यदक्षिणंच
कं आरुह्यानस्याधिनिर्वपतीति। तस्माद्धर्मस्य सर्वविषयत्वं प्राप्तात्प्रवशार्वणादत्रना अध्वर्वप्रस्तुकत्वं प्रोक्षणादी
नामिति॥ ग॥ दशाब्द स्तुपांशुत्वं तथा स्यात् श्रुतिनिर्देशात्स्य चतत्रनावात्॥ ध्यातिष्टामसमाम्नायत। सरावा
एषायज्ञस्य तस्माद्यत्किंचित्प्राचीनमग्नीषोमीयात्तेनापांशु चरंतीति। तत्रैषार्थः॥ सांशयिकः किं प्रागग्नीषोमीय
द्यानि कर्म्माणि तत्र स्तुकस्तुपांशुत्वं उत परमाध्वर्वप्रस्तुकमिति। किंप्राप्तं। प्रागग्नीषोमीयाद्यान्यंगानैरुत्पत्ति आरा न०
उपकारकाणि यश्चप्रधानद्रव्यसंस्कारकं तत्र स्तुकोयं धाम्मपायांदशासंबंधः॥ कृतएतत् श्रुतिनिर्देशात्॥ मर्या
दयादिशलक्षितायपदार्थाः श्रुतापातनधार्मणसंबद्धायए तस्मिन्देशे पदार्थास्ते रुपांशु चरंतीति नतु वाक्यानि १२

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तस्यैवेत्यर्थः

अंगस्य २ स्यतः २

षधर्मो विनियुक्तो न स्तुत्या॥ न ह्याम्नानवाक्यानि। किंतर्हि श्रुतेनास्यैकवाक्यत्वान प्रत्यक्षेण न लक्षितेन कल्पितेन वि
निविष्टता। एवं श्रीमदेतदंगानुस्वर्णमयं धर्मश्चेति न च प्रधानधर्मस्य संस्कारकं यदस्त्वेव तस्यापीति। कतमत्तद्यत्प्र
धानद्रव्यसंस्कारकं स्वर्वस्मिन् दाशास्त्रीयं ख्यातः। तस्य च तत्त्वतावात्। तस्या चैवं जातीयकस्याश्रुतस्मिन्द्दोशात्तावात्
अस्ति हि सामपरिवद्दलीयं नाम सूक्तं तस्मादृशधर्मान्निविशतीति। यथा चाश्रुणीताः प्राणा यन्त्रवायंयछतितां सह विश्रे
ताविस्तृजतीति॥ अस्मिन्नुदाशे पदार्थास्तिषां धर्मो विशेष्यमानप्रधानापूर्वस्यैवमिदमप्युपांशुत्वमिति॥ ॥ यज्ञस्य
वा तत्संयोगात्। वाशब्दात् पाद्यो विपरिवर्तितः। न तदस्तितद्दृशानां धर्मश्चेति। कस्य तर्हि परमापूर्वस्येति। कुतस्तत्संयो
गात्। तत्संयोगा भवति यज्ञस्य संयोगः स्वरावाए षा यज्ञस्य यत्प्राचीनमग्नीषोमीयादिति यज्ञस्य यत्प्राचीनमिति सं
बंधः। न स्वरावा यज्ञास्यति। कुतः। प्राचीनं विशिंषन्न यज्ञास्यति शाब्द्याविधिपदशाषा भवति॥ ततः प्रवृत्तिविशेषकारान्
विष्यति॥ इतरथार्थवादशोषः सन्ननर्थकः स्यात्। वादमात्रं ह्यनर्थकमिति प्राचीनमिति च यज्ञत्वागं श्रुत्याच दति। ल
क्षयति च तज्ञतान् पदार्थान्। श्रुतिलक्षणा विधाये च श्रुतिर्न्यायिस्यात्॥ तस्मात् प्रागग्नीषोमीयात् धर्म॥ तनास्य श्रुत्या सं
योगः॥ न प्रागग्नीषोमीयात् पदार्थानां तिरस्य लक्षणया संबंधः स्यात्॥ अथाप्यर्थवादपदशोषा यज्ञास्यति स्यात्। तथापि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

वाग्देशांशस्याधर्म्मेणासंबध्यात। वाग्देशागताः पदार्थालिद्धणांयज्ञप्रयुक्तातिवन्याय्या। अपितद्वयस्य हेतुप्रकारः
परमाद्दर्वस्यलक्ष्यात॥ यत्प्राचीनमग्नीषामीयात्तगपांशुत्वेनशिथिलप्रयत्नःप्रचरन्। अखिन्नःसुखंवक्तुंशक्नोतं
सोऽयमहन्निर्वर्ख्येति॥ तस्मात्परमाणुवत्प्रयुक्तमुपांशुत्वमिति॥ ॥अनुवादश्च तदर्थवत्॥ अनुवादश्च तद्देशप
दार्थस्येव भवति॥ सराविएषांयत्प्राचीनमग्नीषामीयादिति॥ सरं नाम ऋद्धगतिः॥ यथा शकुनिग्राहकस्य शकु
निंजिघृक्षतं ऋद्धनागतिर्भवति॥ शनैःपदन्यासो दृष्टिप्रणिधानमशब्दकरणं चकथमनवबुद्धःशकुनिर्गृह्येत
ति। एवमिहापि अनवबुद्धमिवयदीत्तं यज्ञंप्रच्छन्नगतिरुपांशुत्वं नाम। यथा शकुनिग्राहकस्य यस्मिन्देशे शनैः
पदन्यासानस तद्देशार्थाः अपितु तद्देशानिगतस्य शकुनेरर्थेनक्रियात। एवमिहापि उपांशुत्वं न तद्देशानां पदा
र्थानामर्थेनक्रियात। तद्देशानिगतस्य यज्ञस्यार्थेनगम्यात। यथासुसराशब्दं यज्ञविशेष्यमन्यात॥ तस्यस्तुतराम
र्थवादः परमाणुवत्प्रयुक्ततां दर्शयति॥ यज्ञस्यैषा सरतिः॥ यथाशकुनेःसरा एवं यज्ञस्येति॥ ॥द्वेता तादितर्थ्यं न०
ति चेत्॥ इति यदुक्तं तत्परिहर्तव्यं॥ ॥नयज्ञस्याश्रुतित्वात्॥ नैतदेवं तद्देशपदार्थप्रयुक्ततैवस्यात्। अन्तपरमाणुवे
प्रयुक्तते नात्र पदार्थानां यज्ञत्वागविशेष्यतावाग्यमसंबंधमावगम्यात॥ यज्ञस्याश्रुतित्वात्। नात्रसंबंधीयज्ञश १२
ति१

इदंस्वतंत्रमधिकरणंमं[illegible]स्थितादुत्तरमितिवक्ष्यमाणेनाचार ३

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ष्टः श्रूयते॥ नन्विदानीमेवाक्तं यज्ञं तत्रैव निष्पन्नावध्वर्युर्यजमानो वाचं यच्छन्त इति॥ तद्युक्तं। तद्देशपदार्थप्रयुक्तताया
मप्येतदेव कल्प्यते। कथं। यज्ञं विस्तारयितुं वाचं यच्छतः। तौ वाचंयमौ संतौ अविक्षिप्यमाणावेव तस्कौ पदार्थेषु क्रियमा
णेष्वप्रमाद्येतां तथा करिष्यतः। यथा न कश्चित्पदार्थः॥ पदार्थविपर्ययो वा वाधीयेत अध्वर्युर्वाग्यमेनानन्यावृतस्कान्
पदार्थान्प्रमादयिष्यति॥ यजमानश्चैवं वाग्यमेनानन्यावृतस्कः प्रमादयिष्यंतं तं बाधयिष्यति॥ अंगेरप्यनंतरीयमाणे
यज्ञो विस्तार्यते॥ न केवलेः स्थिरवयावेवं अंगेष्व विस्तारयितुं वाग्यमः शक्नोति। अस्मिन् काले क्रियमाणानां स्वनाम्नां य
ज्ञसंयोगश्चात्र विस्तारसंबंधस्तस्मादंगप्रयुक्ततायामप्युपपद्यते॥ यदध्वर्युर्यजमानो वाचं यच्छतः। तत्प्रजापतिं कृयं
गतो यज्ञं तन्वाते इति दृष्टेन कारणेन नादृष्टेन तिवर्त्तमानकालापदेशादेवगम्यते। यथा वयं वाग्यमनेनायमानं य
ज्ञं तन्वीवो विघ्नस्तारयति॥ ५॥ तद्देशानां वा संघातस्यावादित्वात्॥ स्थिताश्चेत्तरं वा शक्षात्पदं विपरिवर्तयेत्। नैतदस्तिप
रमाप्रवप्रयुक्तमुपांश्वमिति॥ कथं तर्हि प्राचीनमग्नीषोमीयाद्यपदार्थास्तत्प्रयुक्तं। कुतः। संघातस्यावादित्वात्॥ सं
घात इति यद्ययत्र न्यास संघातं ब्रूमः। न तस्यायं प्रागुपांशु त्वेन संबद्ध इति वादो नानेवं संबंधः क्रियते। यज्ञस्यप्र
प्राचीनमिति। कथं तर्हि स्विराचाएषा यज्ञस्यपति॥ कुतस्तस्मादिति पादमध्यवधानात्॥ अथापि प्राचीनसंबंधः स्यादेव

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

यथा प्राचीनमित्यर्थः पर्यायदेवविषयं करोतीत्यत्रैवत्राह्यो गाथ कृच्छ्रो वीप्सावाचकस्तथा आपियचकृद्युक्तः किंचिच्छ्रद्धो लोके तथा दर्शनादिति भावः॥ २

मपि न परम। पूर्वं त्वत्र प्युक्तं॥ न हि यदि इयं ननादशाग्नि संबध्यात। किंतर्हि दशागताः पदार्थाः। यदि दशाग्नि संबध्येत। य
त्पासीनमग्नीषोमीयादिति। न च तन्न यत्किंचिदिति वीप्सायां हि [illegible] भवति। वीप्सा च बहुत्वे भवति। नैकस्मिन्नेकस्य दे
शा बहवस्तत्र पदार्थाः। तस्मात्पदार्थानामुपांशुत्वेन संबाधा। न तद्दशास्पृति। कथं तु न वीप्सावगम्यत इति। यदि त्वं न
लक्ष्यात। किमित्यज्ञानवचनं विशेषणं ज्ञाताः ज्ञात्वमिष्टाः प्रतीयंत। बहुत्वं च सामान्यविशेषाश्च भवंति। तस्माद्दश
शाः पदार्था वीप्सया लक्ष्यंते। ते चोपांशुत्वेन संबध्यंत इति। ननु दीक्षणीयादिष्वन्याधर्मा उक्ताः यावत्यावाचाकामय
तनावत्या दीक्षणीयायामनुब्रूयात् मंद्रं प्रायणीयायामुत्तरमातिथ्यायामुपांशूपसत्स्विति कथं तत्रोपांशुत्वं कर्तुं शक्य
मित्युच्यते। स धर्मः प्रधानेषु भविष्यति। दीक्षणीयादिषु प्रधानशब्दोपबंधात्। उपांशुत्वं प्रधानवर्जितेष्वंगेषु निवे
क्ष्यते सामान्यापदेशात्। प्रयाजानं [illegible] पायिनामयने मासमग्निहोत्रं जुह्वतीति एवमादीनि प्रागग्नीषोमीयादि
षु पांशुत्वसंबंधा भवति यथा पूर्वः पक्षः। यथा तर्हि सिद्धांतान संबंधः॥ २१॥ अग्निधर्मः प्रतीष्टकं संघातात् [illegible] मासीवत्॥ नं०
अस्त्यग्निर्य एवं विद्वानग्निं चिनुत इति। तत्र वं समाम्नायते॥ हिरण्यशकलसहस्रेणाग्निं प्रोक्षति। दध्ना मधुमिश्रेणा
ग्निं प्रोक्षति॥ वितनस शाखया [illegible] कानिश्चाग्निं विकर्षति॥ मंडूकेनाग्निं विकर्षति॥ तत्रायमर्थः सांशयिकः। प्रतीष्टकं किंवि १४

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

कर्षणं प्राक्षणं च कर्तव्यं। अथ सन्नादवकर्तव्यमिति। तत्रेदं तावद्विचार्यते। किमिष्टकासमुदायोग्निशब्दः उत तद्व्यतिरिक्तद्र
व्यांतरमिति। यदि समुदायस्तत एतद्वक्तिना नामिष्टकानामगम्यमानविशेषात् सर्वासां प्राक्षणं विकर्षणं च। अथ दावद्रव्यांतरस्त
तः सन्नादवति। किं प्राप्तं। प्रतीष्टकमिति। कुतः समुदाय एवाग्निशब्दो वर्तते। कथमवगम्यते। द्रव्यांतरस्याभावात्। द्रव्यांत
रं भवान्न्यन्नास्ति। काग्निशब्देनाभिधीयते। कस्मिन्नग्निर्निधीयतेति। कथं पुनर्नास्तीति गम्यते। द्रव्यांतरावैलक्षण्यात्। तत्र
हि द्रव्यांतरमस्तीति गम्यते। यत्र कस्मिन्नवयवे ... कृष्यमाणे सकलः कृष्यते। कान्निप्राय यद्यवयवावयवी न
संयुक्तः कृष्यते न द्रव्यांतरकः प्रसंगाय तत्र द्वितीयावयवाः [illegible] संयुक्तः कृष्यते न द्रव्यांतरं कं प्रसंगाय तत्र द्वितीयाव त
यवः कृष्यतेति। अथ द्रव्यांतरमपि तत्र कृष्यते तत्र द्रव्यांतरस्य समवायिनां अवयवानामपि निवृत्तिगाकर्षणमुपपन्नं विभागाभावादित्यर्थः
न च संयुक्तसंयोगस्य द्रव्यांतराद्वृतधर्म एष एव कल्प्यते। न ह्यबद्धे काष्ठपूलके काष्ठे एकस्मिन्नाकृष्यमाणे काष्ठांतराणि
कृष्यंते। यत्र हि परस्परव्यतिषंगजनितैकबुद्धिर्भवति नावयवबुद्धिर्दृश्यते ना पि कन विद्यमानं नानुमीयते तत्र द्रव्यां
तरं जातमित्युच्यते। इह तु अयोवेष्टकाष्टदीवाकृष्यते सेयागच्छति नेष्टकांतराणि संश्लिष्टलक्ष्यंते तेन नावयवसंसृष्टि
रस्तीति गम्यते। तस्मान्नास्ति द्रव्यांतरं तत्रेष्टकाग्निरग्निं विद्धि तदितियं चेन मात्रमिष्टकाग्निः कर्तव्यो न व्ययनमात्रेण ज्ञते

४ ननु पटादावपि संसृष्टसंयुक्तेनावयवेन [illegible] संयोगात् [illegible] कर्षणरूपो धर्मः स्यात् [illegible] तद्व्यांतरं [illegible] विना [illegible] ४
४ यः [illegible] संयोगस्य [illegible] धर्म इति [illegible] संयोगप्रयुक्त [illegible] काष्ठभारे [illegible] संयोगेनैव धर्मो [illegible] अन्यथा [illegible] ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नकिंचिद्दृष्टमस्तीति। तस्मादग्निनिधानार्थानामिष्टकानां चयनसम्प्रदायापलब्धिनानामगम्यमानविशाप्रसर्वासामे
वप्राद्वारणं विकर्षणं चकर्त्तव्यं॥ पौर्णमासीवत्॥ यथा य एवं विद्वान्पौर्णमासीं यजत इति य एवं विद्वानमावास्यां यजत
इति। आग्नेयादय एवं क्रियंते। नार्थांतरं किंचिदेवमिहापीति॥ ॥आग्नेयस्यैवाप्यैकत्वादितरासां तदर्थत्वात् चाग्राष्ट
त्वाद्वा विपरिवर्त्तते॥ नैतदस्ति प्रतीष्टकं कर्त्तव्यमिति। कथं तर्हि सम्प्रदायवति। ननु एतद्वाक्यति। द्रव्यांतरमिष्टकाभिः क्रि
यते। तत्राग्निर्निधातव्यः॥ तत्र चाग्निशब्दाच्चावर्त्तत इति॥ कथं परार्थत्वमिष्टकानां निर्दिशात्। इष्टकाभिरग्निं चिन्वीत इति द्वि
तीयया विभक्त्या पारार्थ्यमिष्टकानामवगम्यते। यदि च यत्नमात्रमात्राच्यते तदिष्टकासंस्कारार्थमवगम्यते। तत्र द्वि
तीयया विभक्त्या संयोगः स्यात्॥ तृतीयया संयोगो बाध्येत। तस्मादिष्टकाभिरन्यः क्रियते। तत्राग्निर्निधातव्यः तदर्था
इष्टकाश्चयनं च वति। आह॥ नाव्रतज्ञ उक्तं तस्यानावादयमन्यः पक्षः परिगृह्यत इति॥ अत्राख्यात। नान्नावः प्रत्ययद्वात
त्रिकबुद्धिः साबद्धी भिष्टकासु नावकल्पते। न चावयवसंधिर्हि रूपात। अरीपच्छन्नानां। तस्मात्प[illegible]मसंयोगाप्प। नं०
कत्वाद्रूत्पादादकमिष्टकाभ्यो व्यतिरिक्तं द्रव्यमग्निनिधानार्थमस्ति। यदि वा इष्टकासंस्कृतिरप्यकत्वाद्वारवाव
गम्यते। यद्विष्टकाकर्षणं न चकर्त्ता कर्षणमिति। सत्यं संस्कृतो तत्र विबद्धः क्रियते द्विविधानि दिक्त्र्यान्तिस्त्रावरा १५

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

णिजंगमानि च तत्र स्थावरस्य विच्छेदो न भवति। यथा वनस्पतेः पार्श्वेष्टहीयाऽग्रष्यमाणेन स्वस्तः ऽग्रष्यते स्थावरत्वान्ए
वं इदमपि स्थावरं हीदमग्निद्वयं। तस्मात्सत्वादवभ्राऽहणं विकर्षणं च कर्तव्यमिति॥ ॥वादनासमुदायात्तु पौर्णमास्यां
तथावं स्यात्॥ अथ य उक्तं य एवं विद्वान्पौर्णमासीं यजते य एवं विद्वानमावास्यां यजत इति। नान्वग्नयादिभ्यः किं वि
वृधंति रंतायधहापीति। उच्यते। उक्तं पौर्णमास्यां तथान्नावः॥ वादनासमुदायादिति न च कर्मनैव कर्मसाध्यं विद्यते इद
उद्भव्यं। तरमस्तीत्युक्तं। तस्माद्विषम्यं पौर्णमास्येति॥११॥ पत्नीसंयाजांतत्वं सार्वेषामविशेषात्। अस्य दृर्गणः। द्वादशा
हेन प्रजाकामं याजयेदिति। तत्र श्रूयते। पत्नीसंयाजांतान्यहानि संतिष्ठंत इति। तत्रायमर्थः सांशयिकः। किं सार्वेषा
मह्नां पत्नीसंयाजांतत्वमुत प्रागुत्तमादिति दशाममवर्जयित्वा संदेहः क्रियते। तस्पृहिमानसां नतावचनान्नाह्नां। किं
तावत्प्राप्तं। सार्वेषामह्नामिति। कुतः अविशेषात्। अविशेषणादुच्यते। पत्नीसंयाजांतान्यहानि संतिष्ठंत इति न च
कश्चिद्विशेष आश्रीयते। तस्मात्सार्वेषामिति॥ ॥लिंगाद्वा प्रागुत्तमात्॥ वाशब्दः पक्षद्व्यावृत्तो। प्रागुत्तमादह्नः पत्नी
संयाजांतता स्यात्। कुतः लिंगात्। लिंगं भवति पत्नीसंयाजांतान्यहानि संतिष्ठंते न बर्हिरनुप्रहरति असंस्थितो हि यज्ञ इ
ति यस्मिन्नहनि असंस्थितो यज्ञस्तस्मिन्पत्नीसंयाजांततां दर्शयति। कथं अहर्वाग्यनासंस्थानिर्देशात्। यस्मादिमान्य

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

५ नियश्चामइति। नैतदेवं नहीदं विधिमूलं दर्शनं नान्यप्रमाणं फलं वा अतो ... रूपमेनदर्शनं यदप्यसंस्था हेतुरिति तदपि स्यात् ... कल्पादि
संस्थितान्यहानि तस्मादत्र पत्नीसंयाजान्ततेति। संस्थितिश्चान्यहनि। अपि चायमर्थवादः स्तुपत्नीसंयाजान्ततानां तत्र
संस्थेह दृश्यपातकीर्त्यमाना तस्मादसंस्थायां पत्नीसंयाजान्ततायाश्च सामानाधिकरण्यं। असंस्थं च प्रागुत्तमादह
श्चाप्रागुत्तमादेव पत्नीसंयाजान्ततामध्यवस्यामः॥ ॥अत्र वादावादी। यथा नक्तं संस्थापनस्यावाराक्षःप
यावन्नेयति। नैतदस्ति प्रागुत्तमात् पत्नीसंयाजान्ततास्यादिति। किं तर्हि सर्वेषामविशेषात्। यज्ञक्रतोः यत्र पत्नी
संयाजान्तता तत्र संस्था दृश्यते। तस्मादसंस्थायाः प्रागुत्तमादह्नां पत्नीसंयाजान्तता। असंस्था पत्नीसंयाजान्तत
याः पत्नीसंयाजान्तता ... सर्वेषामह्नां शाब्देन गम्यते। असंस्थानन्त्या
यन प्रागुत्तमादह्नां यदनदसंस्थितानि हि तर्हि यज्ञ इति अर्थवाद एष पत्नीसंयाजान्ततास्तु यथा तथास्तु संस्थि
तायज्ञस्थिरणं संस्थास्य न स्यान्नाम्नोच्यते। यस्माद्विरणसंस्था स्यात् तस्माद्वक्तुं प्यन्तं। पत्नीसंयाजान्तान्य
तीउ हानि भवन्ति॥ संतिष्ठमानानामेव वादः स्तुसंवचनं पत्नीसंयाजान्तता अशंसाद्यं संस्थावन्ति हि तान्यहानि। अव
भृथादय एषां ...ः पदार्थाः करिष्यन्ते। यथा दीक्षान्मा च नवचनं नक्तं संस्थापनस्यार्थवादः एवामतद्रष्ट न०
व्यां वरुणपाशान्मुञ्चति ... वरुणपाशो यद्दिवा संस्थापयेदनुमुञ्चन् वरुणपाशा १६
... संस्थापन ... इति

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

वारणे विधीयते ... वा संस्थापयेदनुन्मुक्तो वरुणपाशाभ्यां स्यान्न कं संस्था... यो वरुणपाशाभ्याने ...

...संस्थाप्य वसंस्थापशाभ्यामेवो ... ध्यात आत्मनो हिंसाया इति त्र
नुन्मुक्तः स वरुणपाशाभ्यां न तावद्दीक्षया मुच्यते । अवभृथादिदीक्षामोचनार्थः । अथ वा स्यात । वरुणपाशाभ्यामे
व निर्मुच्यत इति बहवो नियमास्तदानीं विसृज्यंते यानालोच्य एव वादो भवति । एवमिहापि चिरेण संस्थामालोच्यासंस्थि
तवचनं भवतीति ॥ स्वाध्यानारंभविधानात् तल्लिंगविरोधात् । वा शब्दात् पक्षो विपरिवर्त्तते । न वेद्यां प्रागुत्तमात् पत्नी
संयाजांतता न प्रारंभोत्तममहर्षा विधीयते । कथं तर्हि सामान्येन पत्नीसंयाजांतान्यहानि भवंतीति । तत्रांतलिंगवि
रोधो भवति । कांडं नन्यायेन प्राप्नोतीति । पत्नीसंयाजांतान्यहानि संतिष्ठंत इतीति तेन तत्र कं भवति । शिष्टमवस्थाप्यत इ
ते ति । संतिष्ठंते नानुष्ठीयंत इति कर्तव्योपारएश परस्मिन्नीति तत्र सह क्रियमाणेष्वहस्सु वश्यं कस्मिंश्चित्पदार्थे वस्थाया वश्य
मस्य परमतीतीति तत्र सह क्रियमाणेष्वहस्स्ववश्यं कस्मिंश्चित्पदार्थे वस्थायावश्यमपरस्यान्... पदार्थानुष्ठातव्याः तत्रा
नियमप्राप्ते पत्नीसंयाजांते स्थाप्यमिति नियम्यते । तस्यावस्थानस्योत्तरयाजनं कथमहरंतरस्य पदार्थानुष्ठाने
नायोग... पद्यमनुष्ठेय इति । एतद्धि दृष्टमवस्थानकार्यं यस्मिन्नेतद्दृष्टं न शक्यं कल्पयितुं । तत्रादृष्टं तत्र न पत्नीसंया
जांतता । तदादि संप्रयोजनं न विद्यते । तस्मात्प्रागंत्यात्पत्नीसंयाजांतता तति न्यायेन प्राप्तलिंगदर्शनमसंस्थितादिति

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

जा२

दियज्ञ इति॥१॥ अभ्यासः सामिधेनीनां प्राथम्यात्स्थानधर्म्मः स्यात्॥ स्तादशेऽर्द्धमासे तत्र सामिधेनीः प्रकृत्याम्ना
ता। त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमामन्वाहेति तत्रेषोऽर्थः सांशयिकः किं प्राथम्य एष यत्र तत्र स्थाने प्रावा वाँ त्रिरभ्यसितव्या
उत स्थानधर्म्मा या प्रथा पि प्रथमम नूच्यते सा त्रिरभ्यसितव्येति कुतः संशयः। उभयथोपपत्तेः। याद्यवमन्त्रिसंबंधः
[illegible] क्रियते या सा नूच्यमानानां सामिधेनीनां प्रथममनूच्यते सा त्रिरभ्यसितव्येति। ततः प्रावावा ज्ञायाऽत्वाद्धर्म्मः अथै
षैवं विज्ञायते। प्राथम्य संयुक्तं त्रिर्ब्रूयादिति। ततो वचनस्य स्थानधर्म्मता। किं तावत्प्राप्तं स्याद्धर्म्म इति। कुतः। प्राथ
म्यस्य ऋक्संबंधात्। ऋक्करणाभ्यासेन कथमवगम्यते। स्त्रीलिंगनिर्देशात्। ऋक् विशेषादि स्त्रीलिंगमृचमेवं यदि तद्वि
शेषणं प्राथम्यं स्यात्। लिंगविशेषनिर्देशो न कल्प्यते। सापि स्त्री अभ्यासेन संनिवादेऽभ्यस्यते। अथ प्रथमम   सं भं स्य
नूच्यमानस्त्रिरभ्यसितव्यमिति तासां ऋक्षु निवचनस्याः स्त्रीलिंगं च रुक्छब्दः तत्र यत्प्रथमं वचनं तत्स्पृशावयुक्त गुण वच
नानीव शब्दानामाश्रयात्। लिंगवचनानि भवन्तीति विशेषितायामृचि स्त्रीलिंगं न विष्यतीति यत्प्रथमवचनं तत त्रि   न०
रावृत्तिः स्त्रीवचनात् सा ऋक् सामिधेनी तस्मात् त्रिः प्रथमामन्वाहेति प्राप्तस्य लिंगस्यानुवादः त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्त
मां तां पंचदशसंपद्यं तेऽत्रेति पंचदशानां सामिधेनीनां संपत्त्यर्थं च निर्वचनमुच्यमानं परिसमाप्यमाना भवति तर्ह्येव   १७

दे२   [illegible] पत्र ४   वि२

अ नवपतितं पत्रस्य प्रदशपत्रे ४

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अभ्यासस्य प्राथम्यप्रयुक्तत्वे प्रथमवर्णस्य पदादीनामप्यभ्यासापत्तिः। तन्निवृत्त्यर्थं वक्रवाविशेषणे वाक्यभेदः स्यात्तत्परः। अथ ध्यथ्यं पूर्वपक्षे तुल्यत्वं तथापि प्राथम्यस्योपलक्षणत्वात्
लक्षितायाश्च वक्रत्वधर्म इति मन्यते।

मु

विशेषेण न विवक्ष्येत तत्र स्त्रीलिंगविशेषनिर्देशो नोपपद्यते अपि च वाक्यभेदः प्रसज्येत प्रथमं चेत्त्रिरभ्यसितव्यं प्रथमं तु
चाश्चाकु त्रिरभ्यसितव्येति मतपक्षे पुनः प्राथम्यलक्षिताया ऋचो धर्मः उच्यते तत्रैकार्थविधानेन भवेद्वाक्यभेदः। अपि
वक्रत्वाप्राथम्येन स्त्रीसंबध्यते वाक्येनाभ्यासः तस्माद्दृग्वेदे यत्र तत्रस्था प्रथमावाजा त्रिरभ्यसितव्येति एवं प्राप्ते ब्रू
मः यो यं सामिधेनीनां प्रथमायास्त्रिरभ्यास उच्यते स प्रथमस्थाननिमित्तो धर्मः न ऋचः कस्याश्चिज्जातिनिमित्तः कुतः
न हि कृत्स्ने पि ऋग्वेदे प्रथमानाम काचिदृग्विद्यते या त्रिरभ्यस्येत तत्र प्राथम्यमृग्लक्षणार्थं स्यात् इतरस्मिन्पक्षे
श्रुतिर्न लक्षणा श्रुतिश्च ज्यायसी लक्षणायाः तस्मादस्मत्पक्षः अथ यदुक्तं स्त्रीलिंगसंबंधादस्मत्पक्ष एव श्रुतिर्वाक्यं
च न विभिद्यते स्त्रीलिंगोपपत्तिश्चेति अत्रोच्यते गुणवचनानां हि शब्दानामाश्रयतो लिंगवचनानि भवंतीत्यविशेष्य
मपि माणोपात्तद्रव्यस्य प्राप्तं लिंगं तदाश्रयभूतं गुणस्य भवति अविधित्सितेपि तस्मिन् लिंगविशेषनिर्देशो
नुवादभूतो भवत्येव। यथा शुक्लः पुमान् शुक्ला स्त्री शुक्लं नपुंसकं शुक्ल एकः शुक्लौ द्वौ शुक्ला बहव इति शुक्लां शा
टीमानयेति यद्यपि शाट्यानयनं विधीयते शुक्लसंबंधमात्रं विधित्सा भवति न तत्र लिंगेन विशेषणं क्रियते तथा
प्यनुवादभूतं स्त्रीलिंगनिर्देशो भवत्येव शुक्लामानयेति। अनुवादभूतत्वाच्च न वाक्यभेदो भविष्यति। एवं च स

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तिपद्यपि प्राथम्यस्य स्त्रीलिंगसंबंधः श्रौतस्तथापि प्राथम्यस्यैवाभ्यासेन संबंधो न लिंगस्य यदि लिंगस्यैन सं
बंधोभिधीयते प्राथम्यस्यानुवादता कल्प्येत प्राथम्यस्य संबंधे प्यभिधीयमाने वाक्यं भिद्येत अपि च नैवात्र
विवक्षितव्यं प्रातिपदिकविशेषणं हि स्त्रीत्वं स्त्रियां यत्प्रातिपदिकं वर्तते तत्तत्राबादयदिति न विशेषण
स्य पदांतरेण संबंधो भवति यथा राजपुरुषो गच्छतीति यदा तु प्राथम्यस्याभ्यासेन संबंधः तत्र प्राप्तमनूद्य
ते स्त्रीत्वं यानि सामिधेनाभ्युवचनाभि~~स्व~~ × सप्तदशापत्रांकपुस्तकस्य नचतुर्थपंक्तिस्थशोधः ×

७ ७

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

व यस्यापरिद्रुमसोच समिंधनवती नेगविययः। तस्माख्याख्यानुवादा लिंगास्पति श्राधस्याधर्म्मेनिर्वः। ख्रद्ध्याद्द्रोप्रया
जवदावार्त्तितारंभणीया। स्तो दर्शपूर्णमासो दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत इति तत्रारंभणीयष्टिः समाम्नाता।
आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेत्सरस्वत्यै चरुं सरस्वते द्वादशकपालमग्नये भगिने ष्टाकपालं निर्वपेद्यः
कामयेतान्नादः स्यामिति नित्यवादके भगिनमाम नंति आत्तत्रिश्रद्दर्शपूर्णमासयाः श्रूयाता यावज्जीवं दर्शपूर्णमा
साभ्यां विद्यात्। व स्यामर्णमं यात्स नी संयाजों तात्तिन्यायेन च्याख्यलिंगदर्शनेन संस्थितानाहितरिर्यजेरति॥ ॥अन्या
सः सामिध्यनीनां प्राप्यस्यात् स्थानधर्मः स्यात्। स्तादर्शपूर्णमासौ तत्र सामिधनीः प्रशात्या यात। नियम्यमानम्नात्रि
विस्तृयमानमन्वात्रि यजेतेति। तात्त्वख्याद्द्रन्तोसंदर्शः। किमारंभणीया प्रावर्त्तत न तिकिंवासां आवर्त्तति नेति अस्त्रादवक
एवं र्त्तव्यति। कुतः। प्रयोगवचनानुगृहीतात् विषयति। प्रयाजवद्य थैगम्भूताः प्रयाजा आवर्त्तते एवमंगभूता आरंभणीय
ष्यावार्त्तत॥ ॥सस्त्रारंभसंयोगात् वाआशः पदं ख्यावर्त्तयति। नैतदस्तियङ्क्रमारंभणीयाप्रवर्त्तते तति सत्यादवकर्त्त
घा। कुतः आरंभसंयोगात्। दर्शपूर्णमासयोरारंभेण संयुज्यते साधारणं च सार्वेषांप्रयोगाणामारंभः। कथंअग्नीना
धायसर्वः संकल्पयति पर्वणि पर्वणि मया दर्शपूर्णमासौ कर्त्तव्याविति वेचाध्यवसायदर्शपूर्णमासौ कर्त्तव्यावि
एकः पुनरारंभो यावज्जीवप्रयोगात्॥ २

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

चिप्रथमप्र२
त्वारंभणीयाक्रियातएवएवास्यारंभोयदध्यवसानंनामतच्चसाधारणंसार्वेषांप्रयोगाणांयावज्जीवप्रयोगात्
अथापिप्रथमंप्रवर्त्तमानमारंभस्तथापिभिन्नसर्वप्रयोगाःभवतान्नवंतितस्मात्सकृदारंभणीयाकर्त्तव्यति॥२४॥एवं
वाऽध्याहृत्तोप्रयाजवदावर्तितारंभणीया॥यस्तुप्रथमःपदार्थआरंभइति॥तत्रेषसंशयः॥किंदर्शपूर्णमासयोः
रारभ्यमाणयोरारंभणीयाप्रथमपदार्थसाम्यंचकाराति॥उतपुरुषस्यारंभमाणस्यप्रथमंदर्शपूर्णमासयोःप्रव
र्त्तमानस्यारंभणीयाकर्त्तारिमारंभणाद्युपकारीति॥किंप्राप्तंदर्शपूर्णमासयोःप्रकरणाद्वायारंभस्यात॥पुरुष ८६
संबंधचफलंकल्पयितव्यंभावता॥तस्माद्दर्शपूर्णमासारंभएवंस्वदारंभदादिष्टाप्रत्तोप्रत्यारंभस्यात्॥यथाप्र
ग यौहृत्तोप्रयाजाः॥ ॥सत्त्वद्वारंभसंयोगात्एकःपुनरारंभायावज्जीवप्रयोगात्॥सत्त्वद्वात्रविक्रमदीति॥कुतः॥पु
रुषारंभसंयोगात॥पुरुषदर्शपूर्णमासावारंभमाणेविवक्षितत्वार्थंभवति॥इतरथापदार्थमात्रविधिसितकर्त्ता
प्रयत्नवचनमविवक्षितंस्यात्प्रयोगवचनप्राप्तमवाभूद्येता॥यत्तुकर्तृसंबंधफलंकल्पयितव्यंतन्नकल्पयिष्यात॥ ९०
भवतारंभयणीयाकःपुरुषःप्रयोगवचानतयद्दीप्यात॥एवंवादकस्मिन्नवारंभहृतारंभणीयर्कि॥भतपुरुषात ९८
तप्रयोगाद्यावज्जीवंप्रयोगभवतारंभणीयाकःपुरुषाभवति॥प्रथमंदर्शपूर्णमासावारंभमाणःभवतारंभणी
विधीयतेकुतःनिर्वपेदितिदि[illegible]पुरुषप्रयत्नवचनं४
© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

याकाजातः द्वितीयादिष्वपि प्रयोगेषु दर्शपूर्णमासावारभ्यमानः स तारं तरणीयाकाजातः इति याग एव भवि
ष्यति। आख्याख्यातः॥ समानदर्शनिश्चारभ्यमान इति भवति। न च द्वितीयादिषु प्रयोगेषु समानदर्शनि सतारं तरणीया
कासाविति॥ अत्राख्यात द्वितीयादिष्वपि प्रयोगेषु समान एवादर्शनिदर्शपूर्णमासावारभ्यमाना। सोऽन्ततारं तरणी
याकाजात इति याग एव भविष्यति॥ ५॥ अर्थाभिधानसंयोगान्मंत्रेषु शेषभावः स्यात्तत्राचोदितमप्रसंगवादित
विधानात्॥ ६॥ स्ताद्दर्शपूर्णमासौ तत्र निर्वपिमंत्रः। देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्नये
जुष्टं निर्वपामीति॥ तत्रैषोऽर्थः सांशयिकः। किं सवित्रश्विपूषशब्दानां विद्यातोजदृउता नूद इति॥ तत्र वत्परीक्ष्यते
कर्माणि समवेतमर्थमाह शब्दाश्चाभिदधति उतासमवेतमिति। यदि समवेतं न मूलं हिंष्यं। तत्र असमवेतमविज्ञाताः प्रया
द्यंते तत उत्तरमपि सह परीक्ष्यते। किं तावन्नः प्रतिभाति तत्र समवेतमभिवदंतीति। कुतः। एतद्धि मंत्रपदानां दृष्टं प्रया
जनं। यत्समवेतमर्थं प्रकाशयंतीति। तत्रासमवेतार्थप्रकाशाने न किंचिदपि दृष्टं प्रयोजनं॥ समवेतानां तु प्रकाश
ने दृष्टमस्ति। तद्यदि समवेताभिधायिन एते शब्दास्ततः प्रयोजनवंतः। कथं पुनः समवेताभिधायिनः। यदि नाम
सवित्रादयः शब्दा अग्न्यादीनां वाचकाः न भवेयुः। यदि वा सवित्रादयो देवता विज्ञायेरन्नर्थे दर्शपूर्णमासयोः स्यु

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

देवताया३

स्तन्मंत्रपदानामदृष्टार्थतामाश्रित्य न्यतरदध्यवसीयतां ॥ मांत्रवर्णिकी देवताविधिः ॥ सवित्रादयो वा शब्दाः अग्न्यादीनां
वाचका न वस्तुतस्तस्मादर्थवत्त्वादन्यतरदध्यवसेयं ॥ अत्राह ॥ नन्वग्नाय जुष्टमित्यत्रावयवभूताः सवित्रादयोऽग्न्यादीनां
वचनात् अपि सं॥ ताग्न्यादिभिः प्रकाशिता यां न किंचिदप्यधिकं कुर्युः ॥ नास्त्यत्रापि सवित्रादिवचना एव मांत्रवर्णिकाः शा॥
कुर्वेयुरपकर्त्तुं ॥ अत्रोच्यते ॥ इत्यग्न्वाक्यान्यतानि न विधास्यंति ॥ तथाग्नये जुष्टं निर्वपामीति साधारणानुषंगः तानि वाक्या
नि दर्शपूर्णमासयोर्गुणभूतानि या यदेतद्देवत्यान्यत्र हवींषि विधीयते तुल्ता विकल्प्यंते तस्य यथोपपत्त्या मांत्रवर्णिक्या
19 देवताविधीयंतां ॥ अग्न्यादिवचनानां वा तु सवित्रादीनां इत्यग्न्वाक्यानि वा अग्निवाक्यन वेकल्पिकानीत्येवं ब्राह्म
ब्रूमः ॥ निर्वपामादीन्मूहितव्यानीति ॥ अत्रावादितेऽर्थे जुहोन प्राप्नोति त्वादिता निधानां मंत्रा स्पतिनिते तदुक्ष्यते ॥ =
असमवेता निर्वचनानिः सवित्रादयइति कथं न सत्यत्र सवित्रादिदेवत्यं कर्म्म विधायते ॥ न चाग्न्यादीनामार्थत्तुस न०
वित्रादयः शब्दाः प्रसिद्धाः ॥ अत्राह ॥ नन्वर्थापत्त्यान्यतरदध्यवसीयता तस्मुक्तं सायतद्देवतायकर्म्मणि सवित्रा
दिवाक्यान्युपपद्यंते ॥ अग्निवचनात्ववासतियाद्हविषो देवता सा मंत्रवचानन प्रकाशयितव्या ॥ सवित्रादयश्च
शब्दा निर्वपि वाक्य प्रकाशनार्थाः ॥ तत् हविर्देवता प्रकाशयं तत्र उपपद्यंते नान्यथेति ॥ अग्न्यादयश्च हविर्देवताः १९

नतावाद

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

सवित्रादीनां देवतात्वे अग्न्यादीयाचरुत्वे वा न किंचित्प्रमाणमित्यर्थः

ति। तद्वचनाच्चाध्यवसीयते। आक्षाद्यात। यद्यकल्प्यमानत्वानर्थक्यमेषां स्यात्ततोऽन्यतरकल्प्यतार्थाभिधानसंया
गान्मंत्रेषु शेषभावो भवतीति। नत्वेवमकल्प्यमानेऽप्यानर्थक्ये। तस्मात्तावन्यतरस्यापि कल्प्यानं किंचिदस्ति प्रमाणं। नन्वचो
द्यंत एतच्छक्तिकादेवताः तत्रावादितमग्राह्यमुद्धारादिताभिधानात्। अथ यदुक्तं प्रयाय्याकनशास्त्रप्रकाशं पातत्र
देवतां तत्राप्यश्रुतानां प्रकाशनेन किंचिदस्ति प्रयोजनमिति तत्परिहर्तव्यमनाख्यात॥ ॥तनच्चावचनं तेषामि
तरार्थं प्रयुज्यते। न तच्छातनकारणेनाश्रुतानां वचनं न क्रियाते सवित्रादिभिः शब्दैः किं न तर्हि कारणेन क्रियते इ
तरार्थं प्रयुज्यते निर्वपस्तुत्यर्थो। देवस्य सवितुः प्रसवादेवेन सवित्रा यजमानेन प्रसूते उदिते वा सवितरि अश्विनोर्बा
हुभ्यां परिक्रियमणि प्रत्यय यजमानायादिपत्यार्बाहुभ्यां अश्विनोर्हि तावग्न्याधाय अश्वदानं नाशितं वातो वा तद्य अस्फुट्यार्थो
ज्ञफलमश्नुवाते तत्तु बाहुयं इति स्यो बाहू व्यपदिशति। देवताध्वर्यु वा अश्विनो रातो बाहू इति। पूषणं उ यजमा
नामेवमन्यत उपलभ्यते। एवं सर्वेऽति निर्वपे विशेषप्रकाशनार्थोऽत्रार्थः। कस्मात्त्वात्रुट्याः सवित्रादयः शब्दाः प्रकरणं
तारसवितारमश्विनो पूषणं चाभिवदंति लिंगेन ततकृष्यमाणाः प्रकरणं बाधिष्यमर्हन्ति॥ आक्षाद्यात॥ सवित्रा
दयः परविशेषणं विनिक्षिश्यत्याक्रियंताद्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तं गम्यते। तत्र लिंगं श्रुत्या बाध्यते। लिंगं

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

सत्वे२ ओषधलकं रत्नं निर्वपामीति ४

द्विश्वातिपदिकार्थप्रकाशनं देवतार्थमिति ज्ञानं च हादवनात्ता वाद्य आदवतात आवाकर्षति॥ विनक्ति कुतिस्तु प्रातिपदि-
कार्थं पिदार्थ्यंतरविज्ञापणं ज्ञापयति तां च हास्ति पदांतरं श्रुतिश्च लिंगाद्बलीयसी॥ तस्माल्ला कर्ष आह॥ यदा सवित्रा-
दयो यजमानपरास्तदा कैश्चमहूहश्चकत्स्यात॥ ज्ञापणार्थमिदं वाक्यं नानुज्ञापनार्थं आज्ञाविषं तस्य ज्ञापणं कर्त-
व्यं। तत्र दृष्टो धेनुिज्ञापनं इवेवं वृणोननस्तंत दृष्टार्थमापाद्यत। अपि च जुष्टं निर्वपामीति नावशाक्षानाय्यात॥
सविज्ञः प्रसवश्च त्वज्ञानिर्दृत्ता परविशापणार्थं कीर्त्यत॥ अनुज्ञातमपि निर्वपणं शक्षार्थं कुर्यादेवनवाजा
पितनयागः स्यात॥ तस्माज्ज्ञापणार्थत्वात्परार्थाः सवित्रादयः शक्षानाहि शेष्यंतइति॥ एवाखुणा शक्षस्तायति व
तु॥ तस्मिन्नेव वाक्ये दर्शपूर्णमासयोरग्नये जुष्टं निर्वपामीति समाम्नायत॥ तत्रायमर्थः सांशयिकः॥ किमग्निश
क्षापि विशेतो नाद्यात सापि न समावतवचनः उत हि नद्यः॥ समवतवचना हि स इति किं प्राप्तं। एवं च तत्र सं-
शयः॥ सापि गुणशक्षस्ताय्येवासमवतवचनः॥ कुतः सवित्रादयोस्मिन्वाक्ये समवतवचनाः॥ यद्यग्निशक्षाप्यस- न०
वे मतवचन एवमविलक्षणं नविष्यति। अविलक्षणं चन्यायं। यदि समानं कारणं। तन न्यायेनावैलक्षण्यं स्तु कु-
र्यात समानं च हकारणं यएषां शक्षानामर्थः सहृत्रायागनास्तीति॥ अग्नये जुष्टं निर्वपामीति स्यापि यार्थः सहृद २०

अ

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

निर्वपत्वमिति ४ अग्नयेजुष्टं ५ पं २

नाग्नयेग्नायजुष्टं निर्वपामीत्यनेन जुष्टस्य निर्वपणं स्यात् । न त्वदृष्टस्य निर्वापोस्ति । अदृष्टं त्वनिर्वपत्स्यं ॥ निर्वाप
नैव तत्कार्य स्यात् । तस्मान्न समवेतवचनः । तस्याप्यश्रुतस्य वचनमुच्चारार्थं प्रयुज्येत निर्वपस्तु स्यादर्थो न इति ॥ तस्मादत
दपि विज्ञातो नाद्रितव्यमिति ॥ ॥न समवायात्॥ नैतदेवं । समवेतवचनादग्नये जुष्टं निर्वपामीति । न त्वेतदुक्तं जुष्ट
स्यात्र निर्वपणं स्यात् । न च जुष्टं [illegible]मीति । एवं हि दृष्टार्थं भवतीति । आतातं लक्ष्यकारणे अत्राख्यात् । नेव जुष्टस्य निर्वापि
पत्तां न वा कथं नो स्यात् । किं तर्हि निर्वापेण जुष्टं करणं करामीति ॥ एवं हि दृष्टार्थं भवतीति । आतातं लक्ष्यकारणं वाद्रिलक्ष
णमवर्णायं । तस्मात्समवेतवचनान्नि शब्द उ अद्रितव्यश्च विज्ञातावितिः ॥२७॥ एवं वाखणशब्दस्ताद्यति वत ॥ दर्शपूर्णमास
योरामनंति । धान्यमसि धिनुहि देवानिति इह परितं उलाना वपतीति । तत्र धान्यशब्दं प्रति संशयः । किं समवेतवचनान्न
वति किं वा नेति ॥ यावत् गुणशब्द इव लक्ष्यात । धान्यशब्देना सो समवेतवचनः स्यात् ॥ धान्यशब्देन हि धान्यमसि विवदति । न
तु धान्यमापात सर्वोषधं न्य शब्दा वर्तते तं उलं वावावा प्यमानं धान्य प्रकाशनं क्रियते । तदसमवेतस्य प्रकाश
नं दृष्टं नेयथास्यादिति । तस्माद्विज्ञतिश्च नाद्रितव्यमिति ॥ ॥न समवायात्॥ नैतदेवं समवाता हि धान्यशब्दार्थः । स
हि तं उलेषु वर्तते तद्विकारत्वात् तलक्षणाया । यथा काशिकेषु शालयानुज्यन्ते मावः पीयंतशति स्युपादानं दृष्टं

दि २

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

कल्पयितव्यमिति लक्षणाशब्दपरिकल्प्यात। तस्मात्समावर्तवचनाद्विकाराद्वादितव्य इति प्रयोजनमस्ति। शाक्या
नामयनं षड्विंशसंवत्सरं तत्रेदं समाम्नायात। संस्थितसंस्थितदनि गृहपतिर्मृगयां याति स तत्र यान्मृगान्हंति। तेषां
तरसाः सवनीयाः। उत राजन्या नवंतीति तत्राविकारेणाधान्यमभिधित्सितं दिद्वानिति प्रयोगः कर्त्तव्यो यथा पूर्वः पक्षः
यथा सिद्धांत ऊहः कर्त्तव्यः। मांसममसि सिद्धिवौदवानिति। शणां वा दितेत्र परार्थत्वाद्धिधिवद्विकारः स्यात्। अस्ता दर्श
पूर्णमासा सोदर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामा यजेतेति। तत्र यजानिगदः। इडा पक्षा तत्र्यवमादि। तत्रेदमाम्नातं। तादिव्याश्च य
उपहूता ६ ध्वर्यविष्यपद्म तामनु व्यायइमं यज्ञमवान्त्वयज्ञपतिं वर्द्धानिति। तत्रायमर्थः संशयिकः। किं बहुयजमानाकयज्ञ
पतिशब्द ऊहितव्य उत अविकारेण प्रयोक्तव्य इति। तत्रेदं तावत्परीक्ष्यतां। किं समावर्तवचना यज्ञपतिशब्द उत समा
वर्तवचन इति कथं समावर्तवचनः। यदि यज्ञपतिवृद्धिवचनं यज्ञपतेरुपकारकं ततः समवेताभिधायी। अथैतत्तु
स्तुत्यर्थं ततो न समवेताभिधायी। किं प्राप्तं। ऊहितव्यः समवेताभिधायी कथं यज्ञपतिवृद्धिवचनात् यज्ञपतयः श्रे न०
ष्ठोत इज्यापदानापठिश्च पदे यज्ञपतिवृद्धिरभिधीयते। तस्मात्स्तुत्यः प्रत्ययः इज्याश्रुतो जघन्यः। तस्मादर्थविप्र २१
कर्षान्तडाश्रुतिः। आताय यज्ञपतिशब्द ऊहितव्यः। यस्यैव वृद्धिर्नर्थ्यते स एवास्माद् संस्कारेण संस्कृतो न स्यात्।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तस्मात्सार्वविभक्तिसंस्कारार्थं विदितव्याः सार्वस्तु वदितव्यस्तु बहुवचने। एवं प्राप्ते ब्रूमः। वादितव्यपरार्थत्वाद्विधिवदविकारः स्या
त्। वादितमपि यस्मात् वतं परार्थं विकीर्षितेन स्वसंस्कारार्थं तदपि त्वविकारेण प्रयुज्यात। तन्नोहितव्यं स्यात् परार्थत्वात्।
अत्र क्रियज्ञपतिवचनं। वृद्धिविशेषणार्थं वृद्धिवचनं। वेडास्तु त्वर्थाः कथमवगम्यते। इडोपह्वानानेकवाक्यत्वात्। इडाप्रक
रणाद्वा। अथ यदुक्तं गम्यत इडापदानाप त्वं यज्ञपतिर्वृद्धिवचने। तथा मुत्रस्सादकमुपह्वता मनुष्या। यय यज्ञपतिं वर्द्धाय यस्तु
रिति। अत्रोच्यते। स योऽत्र हेवं विद्वानिडया चरतीत्यनिधाय अथ प्रतिपद्यते इडोपह्वता। उपह्वता। इडा पास्मा इडाह्वयं मिडापह्व इ ता
तयाद्वा। तेनावगम्यते यस्येष्टत्वरं ज्ञः सइडाया मंत्र इति तन्मध्यपति तस्योपह्वता मनुष्या इत्येवमादिर्यज्ञपतिं वर्द्ध
निर्यं तस्तस्मात् इडामुपह्वयन्तं वदितव्य इति वाक्यादवगम्यते। समर्थोऽस्य इडापह्वानयजमानं तत्प्रोत्सादयितुं वदितव्य
इति नास्ति वाक्यं। केवलं वदितुं सामर्थ्यमस्ति। न च सामर्थ्यमन्त्रेण वाक्याद्धाते विनियोगा न्नवति। इडाप्रकरणं त्वेवमनु
गृहीतं न विष्यतीति। इज्या च सादृक्वाक्यता। तस्मादियं वचनव्यक्तिः। उपह्वता मनुष्याय यज्ञपतिं वर्द्धयितुं समर्थो
इति। तत्र यज्ञपतिविशिष्टा वृद्धिर्वक्तव्येति। एकस्मिन्नपि यजमाने कीर्त्तिते न भवति विशेषणं कार्यं तस्माद विकारः स्याद्विधि
वत्। यथा यत्र यजमाना गुणेन्द्रतो विधीयते तत्रायनकेन चिद्यजमानेन सविधिः सिद्ध्यति यथा यजमानं संमितां

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नस्पनकश्चिद्दृष्टोर्थः संजन्यते तस्मादायुराशासनमदृष्टार्थं यजमानविशिष्टाशीरेकेनापि यजमा ४

बरीन्नवति। श्रुतं यजमानो चारं न्नत इति। ऐविकारस्तत्प्रधानस्यात्। अस्ति दर्शपूर्णमासयोः सूक्तवाकः। सूक्तवाकेन
प्रस्तरं प्रहरतीति। तत्र दं समाम्नायते। अयं यजमान आयुराशास्त इति। न चायमर्थः सांशयिकः। किं बहुकर्तृकविकारे
यजमानशब्दजहितव्य उत नेति। किं प्राप्तं। अविकारेण प्रयोक्तव्यस्तथा समर्थितं स्यात्। न चायं समवेतवचनः प म२
रार्थेन ह्यत्र यजमान आयुराशास्त इति। आयुराशासनं यजमानेन न कीर्त्यते न यथा श्रुतं तथा ह्युक्तं भवति यथा यजमाने
न संमितो डंबरीन्नवतीति तथैतन्न तस्मादविकारेण प्रयोक्तव्यमित्येवं प्राप्ते ब्रूमः। विकारः स्यादेष तत्प्रधाने यजमा
ने प्रधानकर्त्रं यजमानप्राधान्यं। एवं श्रूयते। सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरतीति। यदि सूक्तवाकः प्रस्तरप्रहरणं तत्प्रा
धानं तत्फलं वा प्रकाशयति। ततः सूक्तवाकेन प्रस्तरः प्रहृतो भवति प्रहरणफलमायुराशासनं कल्पितं यजमा
न आयुराशास्त एतेन कर्मणेति यजमानेन प्रस्तरः प्रहृतो भवति तत्र यदि त्वयं यजमानः फलं प्रति प्रधानं तेतान
संकीर्त्यते। तेन न प्रवृत्तं स्यात्। तस्मात्सर्वसमवेताः संकीर्तयितव्याः। सर्वेषु च कीर्त्यमानेषु बहुवचनं भवति। तस्माद्बहुय नं०
जमैमानाः स्पति॥ २०॥ असंयोगात्तदर्थेषु तद्विशिष्टं प्रतीयते। अस्ति ज्योतिष्टोमः। तत्र सुब्रह्मण्यानिगदः समाम्नातः इंद्रआ २२
गच्छ हरिव आगच्छ मेधातिथ्यामीषात्वमादि। अग्निष्टुति च श्रूयते। आग्नेयी सुब्रह्मण्या भवतीति। तात्रेंद्रशब्दस्य स्थाने

ह३ एव ५

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

जहः क्रियते। अथेदानीं हरिव आगच्छेत्येवमादिषु संशयः। उदितत्वान्नेति। किं प्रासांतद्विशिष्टं प्रतीयते। तेन विशिष्टमि
ड्रुपदस्थानजन्हेऽ॥ एतेन विज्ञायते गुणविशिष्टमविज्ञातामवचनं प्रतीयते। कुतः। असंयोगात् नदर्थेषु नैषां शब्दानां तदर्थे
ष्वसंयोगात् हरिवत्त्वादिषु न हरिवदादयः समवेताः। इंद्रे विद्यंते गुणाः प्रमाणाभावात्। अविद्यमानास्तस्याद्यंते। एवं श्रुत्या
र्थः प्रतिज्ञातो भवति। इतरथा लक्षणा स्यात्। न हरिवत्त्वादयः व्याचरन् हरिवत्वादिभिः सास्य गुणो लक्ष्यते। अर्थसमव
नवचनात् मुख्यार्था एव भविष्यंति। आत्मीयं गुणं न लक्षयिष्यंतीत्युच्यते न तथास्मत्पक्ष एव। तस्माददृष्टार्थं गुणवचनत
इति। अविकारेण प्रयोगः स्यात्। तत्रैवं वचनव्यक्तिर्भवति। इंद्रागच्छ हरिव आगच्छति हरिवदादीनस्य गुणानारोपयं
ति हरिवदादिभिः संबध्यमान इंद्रोऽभ्युदयकारी भवति। शक्यते वाग्भिरपि तैः संबंधयितुं तस्मादविकारेण गुणानां प्रयो
अस्मादेव ४ गः। आथ्याथ्यातोः समानाधिकरणवचनादिंद्र एते गुणा विद्यंते इति। तन्न। अविद्यमानेष्वपि स्तुत्यास्य सामानाधिक
रणवचनमुपपद्यते वा यथा ब्रह्मा बृहस्पतिर्देवदत्तभूति॥ ॥कर्मान्तावादवमिति चेत्। इति वक्तव्यान्यथपति। अवि
कारेण हरिवदादीनां वचनमिति कर्मान्तावादवं स्यात् यद्यपि तद्गुणा इंद्रेण नावयुः। कर्मजास्त्र तद्गुणाः इंद्रस्य वि
द्यंते। हरिव आगच्छेति पूर्वपक्षापरपक्षौ वा। इंद्रस्य हरी ताभ्यां यात्यापसर्वं हरतीति मेधातिथ्य मेषातिमेधातिथिं हि
© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

काएवायनं।मापान्नूत्राजदारंद्रपणश्चस्यमनका।नामऊद्दितावन्नूवनामिंद्रश्चकामंगोरावस्कंदिन्निति।गोरम्रगान्त्र
त्रात्र रणपाञ्जजानंसामंपिबनीतिवचानेरिमिगुणाइंद्रस्याख्यायंततस्मांमवेतवचनाद्हरिवदादयः।शाखाः।तथास
तींद्रप्रययात्याञ्चार्यंतइतिनाद्दृष्टकल्पनानविष्यति।तांत्रवंवचनमें द्युक्तिः।इंद्रत्राग च्छहरिव त्रागच्छतिहरिवत्रा
दिगुणएवयनः।वंसत्राग च्छेति।लक्षणाच्चाद्दृष्टकल्पनायाञ्चायसी।तस्माद्दित्याद्हरिवदादयःशाख्याइति॥ ॥नप
रार्थत्वात्।नेतादवंपरार्थाद्दित्हरिवदादयःशाखाइंद्रस्तुत्यर्थास्तुतायद्हरिवदादिसंबंधोस्यक्रियत॥तस्तुरस्तादे
वापवर्णितं।स्तुत्यर्थंचाग्नरप्यातरत्तिसंबंधःशक्यतकर्तुं।यत्रैकंसमवेत्तागुणाइंद्रस्यविद्येतद्दर्वपरंपाद्द्वा। द्वापद्द
वाइंद्रस्यहरीइद्येवमादिनिर्वचानरवगताइति॥तन्न।नह्यमानिवचनानींद्रस्यसंबंधिनोद्दहरीविदधति॥नागस्य
व्रमपिसंबंधःक्रियात॥यावोतासर्वाताप्यचादोताविद्रस्यहरीस्यति॥नाह्यवममिसंबंधःक्रियत॥यावताद्दर्वप
द्दापरपद्दौताविंद्रस्यद्दरीइति॥तत्रहिद्दुत्ररूपदिश्यत॥ताभ्यांह्ययसर्वंहरतीति।नहीदंप्रसिद्धंताभ्यामिंद्रःसर्वंह नः
रतीति।सिद्धादिद्दत्तुर्भवति।नप्रसंसाध्यःयथात्रिमाद्दरतीति।नहींदंप्रसिद्धंताभ्यामिंद्रःसर्वंहरतीति।सिद्धादिद्दत्तु
र्भवति॥नप्रसाध्यःयथात्रिमाद्दवीरिप्रसिद्धोकालेनसर्वमपद्दीयतइतितथोवचवाक्येनिद्यताइंद्रास्पाताद्दरी। २३
नेंद्रस्यानेश्चकश्चिद्दितोषःतत्रैनिरनिधानमन्नेः प्राप्तो © Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri ...संतितीयतद्दस्तुच्यतेतथा।

तीऽ तथा३

इतितदपिविधातव्यं।अध्येतन्नविधीयात।तथासएवदोषोनास्यप्राग्निरिंजस्य वाविशेषइति।अथपूर्वपक्षापरपक्षा
विंशास्यतिविधीयाततो वहूरी तस्मादिंजा हरिष्यानिति।तथाहिच प्रसिद्ध्यादिः सएवदोषः॥नचविधीयमानो विशेष्यो
नभवति।प्रसिद्धवचनाद्दोषइष्टो नावस्त्रेणानिसंख्यानिसंतियथा॒मधातिथ्यार्मीषाद्यवमादीतिहासवचनमिवप्रति।
ज्ञातिइतिहासचविधोसच्यादिमन्त्रादोषाविदस्यप्रसाध्यत।अस्तुइतिचतथासतितस्याप्रामाण्यात्तामधातिथ्येदिका
प्रवायनस्यामषइत्यप्रसिद्धिः।सर्वत्रचनिगदविधानंतत्रापरस्मिन्विधीयमानेवा कथंभेदप्रसंगः।तस्मान्नेतितद्गुणाइंद्रे
विद्यातइति।असामतवचनत्वादविकारणप्रयोगइतितदेतन्नारोचयंते।तयाह्निकाज्जद्दं कुर्वन्ति।अग्नअआगच्छराहिताश्व
बृहद्भानोधूमकेतोजातवेदोविचर्षणइति॥२१॥अथेदमन्यदुदाह्रियते।अस्तिसाद्यस्कुस्तादिदंसमामनंति।सोऽस्त्रिव
सः सामक्रयणइति।अस्तिउप्रश्नतावकहायनीक्रयार्था तत्रेदमाम्नायते।इयंगोस्तयातत्क्षीरमितितस्याःशृतंतस्यै
शरः तस्यैदधितस्यैमस्तुतस्याआतञ्चनंतस्यैनवनीतंतस्यैघृतंतस्याआमिक्षातस्यैवाजिनमितितदिहवादक
नप्राप्तंतत्रसंदेहः॥किंगोशब्दस्थानजहंसत्वाअवशिष्टानांपदानामविकारः।उतसर्वेषामूहइति।किंप्राप्तं।गो
पदार्थविशिष्टमिवजहद्वचनंस्यात्॥तस्यैशृतमित्यवमादीनामविकारः।असंयोगात्तृश्चनादिनिराधैस्तेषामकृ

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

हायन्यामकहायनीत्वाद्ववनह्येकहायनीऽग्न्येतस्यां असमावनं वदंति। एतं तस्मात्सोऽप्यविकारणप्रयोक्तव्या
इति॥ ॥कर्मणित्वाच्चान्ततिरत्वात्॥ इति चेद्दवं च ह्यावन्यत्तानेकहायिन्यामत समावतानर्थानि तिवदंतीति तावदत
दवं यद्येकहायन्याऽसमवृणानतावत्तुःकालांतरस्वरस्यापपद्यंतानुसांऽस्यत्वविष्यतुकालवचनांप्यातप्र अ
रावनार्थोत्तवंतितस्येश्रूतं त्वविष्यति॥ तस्मान्नाविकारणप्रयोक्तव्या इति॥ ॥नपरार्थत्वात्॥ नैतदेवं। अविका
२५ रणप्रयोक्तव्या इति। असमावतवचनात्तस्तातानेकहायन्यां त्ववंति। एकहायनीत्वादवा आघ्यात्यतकालांतरत्वमवि
ष्यंतीति सोऽपि कालांतरत्वविवृमर्हतीति। सांशदपियाचनुत्वनिषाते साधोद्यतइति। तस्मादविकारणप्रयोक्त
व्या इति॥२४॥ लिंगविशेषनिर्देशात् समानविधानेष्वप्राप्ता सारस्वतीस्त्रीत्वात्॥ अस्तिज्योतिष्टोमस्तत्रपशवः समाम्ना
ताः। आग्नेयः पशुरग्निष्टोम आलभ्यते ऐन्द्रः पशुरुक्थ्ये ऐंद्रो वृष्णिः षोडशिनि सारस्वतीमेष्यतिरात्र इति। अस्ति
त्वग्नीषोमीय अधिगुप्रैषवचनं उपनयत मेध्यादुरआशासानामेधपतिभ्यां मेधं इति। तत्र संदेहः। किं सारस्वत्यां न०
मेष्यामधिगुवचनं कर्त्तव्यं नेति। नन्वग्नीषोमीयार्थत्वादकानर्थप्राप्तमिथ्याच्यते। सार्वेषां समानाविधिरिति
न्यायावत्ता। किं तावत्प्राप्तं। समानविधानेषु पशुषु अप्राप्ता मेषी सारस्वतीमेष्यधिगुवचने। कुतः। लिंगविशेषनि २४

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

व शादेः

र्दिशात्। विशिष्टलिंगादिरधिगुणवान्न निर्दिष्टः प्रास्मा अग्निं न्नराततिं अंशुः स्त्रीत्वे चास्यां न च तुं व च नं स्त्रियमतिव

दित्वमलं नवति शाब्दस्तस्मादधिगुणवचनमप्राशासरस्वतीमभीति॥ ॥पश्चत्त्रिधानाद्वातद्विवादनान्तं तं तुं विषयं तुनःप

श्चत्वं। वा शब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति। न तदस्य प्राशासारस्वत्यधिगुणवचनमिति। नस्यामप्यधिगुणवचनं स्यात्॥ कुतः प्रकरण

त्। समानं प्रकरणं सर्वेषां पश्चनामिति शंक्याविंत्यात्। तन सारस्वत्या अपि प्राप्नोतीति। लिंगविशेषात्तदयुक्तं तस्यामि

ति यदुच्यात्॥ तैं पश्चत्त्रिधानात् अस्ति तत्र पशुत्वं संन्निहितं तदत्तिपत्य प्रास्मा अग्निं नरतपशावइति ब्रूयात्। तद्वि

त्वादनान्तं तं सर्वनामशब्दस्य तुं विषयत्वं तत्पशुशब्देनोच्यात अस्ति च लतन्मध्यां तदत्ति प्रेच्य पशुशब्दसमानाधिक

रणं सर्वनामशब्दं समुच्चारयिष्यति। एवं प्रकरणमनुग्रहीष्यात। तस्मात्प्रात्पनुयाः सारस्वत्या अधिगुणवचनमिति॥ ॥वि

शेषावातदर्थेनिर्देशात्॥ वा शब्दएतं पक्षं व्यावर्त्तयति। न तदस्ति प्राप्नुयाः सारस्वत्याधिगुणवचनमिति। ओं विशेषावा

तदर्थेनिर्देशात्। तमर्थीत्य षशब्दान्निर्दिशं शक्नोति। स्त्रीलिंगं चायमर्थ्यामभीति स्त्रियं तुं शब्देन शक्नोत्यत्निवदितुं।

इति प्रथम एव पक्षः संकीर्त्तितः। केवलं परपक्षस्यानवक्लृप्तिर्वक्तव्या॥ ॥पशुत्वं वैकशब्द्यात्। अपयदुक्तं पशुत्वा

त्तिप्रायामतद्वचनामका। हिशब्दः पशुत्वस्य च प्रशाख्यातन प्रास्मिपशावइत्यपत्तिसंबंधान्न विष्यतीति तत्परिदर्न्दिय

यमन्यः पक्षो न प्राप्नुयादिति। कुतः ४

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

सोनरीहं नसंबध्यते अत २

मिति॥ ॥याथाक्तं वा संनिधानात्॥ याथाक्तं स्यादध्रिगुवचनं अप्राशासारस्वतीकृतः। कस्मादवकारणोलिंगवि

राधादितियच्छक्तं पशुशब्दः समानाधिकरणः सर्वनामशब्दः। अयाद्यतइतितन्नकृतः संनिधानात्। संनिहितव

चनाहि सर्वनामशब्दः उच्चरितमात्रयः पदार्थः शब्दः नसंनिहितस्तस्मिन्नसति लिंगादिसर्वविशेषणविशिष्टेन

स्वरूपेण संनिहितपशुर्ध्यातो मन्निधानानेकनविशेषणविशिष्टं यक्किमपिवदितुंशक्नोति। संनिधानेऽपिवैरै

सामान्यमाश्रीयात। नान्यत्किंचित्पश्वादितात्रोच्चार्यमाणे पशुशब्दे शब्दनयाकृतिः शब्दपशुत्वे अस्मिपशव

इतिशक्यातसंबंधः कर्त्तुमनुच्चार्यमाणो लिंगविशेषवचनः आप्नोति॥ तस्मादप्राशासारस्वती अध्रिगुवचनमि

तिसिद्धांतितं॥ अत्रप्रायाजनंनवक्तव्यं किमग्नीषोमीयार्थं तातस्यामध्रिगुवचनमूहेनप्राप्स्यतानत्प्राया

जनस्यप्रायाजनंवक्तव्यं॥ ११॥ आम्नातादन्यदधिकारवचनाद्धिकारः स्यात्॥ अस्ति ज्योतिष्टोमेनस्वर्गकामोय नोज्योतिष्टो

जेतेति। तत्रयज्ञायज्ञीयेप्रस्तत्यामनेतिनगिरागिरेतिब्रूयात् यजिरागिरेतिब्रूयात्। आत्मानंतउज्जातोजिरादरं नं०

स्त्वोऽयमितितत्र संशयः किमिरापदंगिरापदंवाकर्त्तव्यं। अथवाइरापदाभावतिकिंप्राप्तं॥ यत्राधिकारेआम्ना

तादन्यद्रुच्यात तत्वाधिकारभूतं स्यात् ज्योतिष्टोमाधिकारेआम्नातात् गिरापदादन्यदुच्यात इरापदंतद्विशेषकत्वं ५५

५ पशुधर्मादितस्साधारणाद्यस्मिन्नधिकरणेप्रयोजनायविचारोयंयदिसाधारणाः पशुधर्मास्ततः सारस्वतस्य अध्रिगुवचनमप्राप्तो अथाग्नीषोमीयध ५

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

इतिअत्रोच्यते गिरापदेपि कर्तव्यता विधीयते ५

प्राप्ते १   पि ३   र्थ १   गिरापदे ४

मानं सामान्येन गिरापदं बाधेत॥ ॥द्विधं वा तुल्यादुभयात् सामान्याद् द्विकल्पः स्यात्॥ वा शब्दः पक्षं द्योतयति॥ न
रापदं नियाम्यतां द्विधं स्यात्॥ द्वौ प्रकारौ स्यातामित्यर्थः॥ कौ द्वौ प्रकारौ इरापदवचनं गिरापदवचनं च तुल्याद् द्वि
तुः गिरापदमाम्नातं तद्वत् साम्नाद्वा तिष्ठा मः साधनं ध्यइति॥ एतद् ध्यवगम्यात इरापदेन साधयितव्य इति एतद
पि समानार्थत्वात् द्वपाद एकमपि स्तुत्यर्थमपरमपि। तस्माद्विकल्पः स्यादिरापदं वेति॥ उपदेशाच्च साम्नः॥ अत्रा
नित्यास्तु कर्तव्यता विद्यात गिरापदं समाम्नानमात्रेणैक कर्तव्यतार्थं विधीयते तन्न कुतः उपदेशात् साम्नः उपदिश्यते हि
सामयज्ञायज्ञीयेन स्तुवीतेति गिरापदवच्च यज्ञायज्ञीयं तस्मिन्नुपदिश्यमाने गिरापदमप्युपदिष्टं भवति तस्माद्विक-
ल्पः इति॥ ॥नियामावा श्रुतिविशेषादितरत् प्राग्दशपवत्॥ नियामा वा स्यादिरापदस्य। कुतः श्रुतिविशेषात्। श्रुतिवि
शेषाद् इरापदमुपदिष्टं एवं बहुलतिर्न गिरापदं तत्कथं साम्नः कर्तव्यताच्यात। गिरापदस्य पाठमात्रेण कर्तव्यता न चान्य
था सामत्वं भवती त्यर्थपित्या गिरापदं तथा स्यात्॥ विकृतिषु सा सदृशं पनिविशत् स्य कर्तव्यता कल्यात। इरापदस्य पुनः
श्रुत्यैव कर्तव्यता॥ तत्र साम्नि सिद्धनास्त्यर्थापत्तिर्गिरापदस्य अध्ययः सामान्यात उपदिष्टस्तस्या काविषयः तदुच्यत इ
तरत् प्राग्दशपवत् इति गिरापदमनुपदिश्यते। यथा तद्यथा स्विद्दशपं तथा स्यात्। विकृतिषु साम्नि दृश्यं नि विद्यते। इतरदपि

इतरत् १   सामान्ये ५   कर्तव्यता विधीयते इरापदे तु ७

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऐरमितिविकारे तद्धितोत्पत्तेर्मा न स्यादिति शंकते ५

त१ त२

विसृतीरत्नि निविष्ठु मर्हतीति ॥२४॥ अप्रमाणाच्छब्दार्थं न्यवैर्या भूतोपादशः स्यात् । द्यातिष्ठामयज्ञायज्ञियं प्रब्रूया
मनंतिनगिरागिरतिब्रूयात् ॥ यज्ञिरागिरतिब्रूयादात्मानं मवड्ज्ञातांजिरदेरं श्रद्धोगयमिति । द्यातिष्ठामगिरा
पदस्यस्थाने इरापदं कर्त्तव्यमितिसमधिगतं । इदानीमिदं संदिग्धं । किं प्रगीतमिरापदं कर्त्तव्यं । उताप्रगीतमिति । किं ताव
गिरापदादन्यस्मिन् शास्त्रे श्रूयमाणे भूमः । अप्रगीतमिरापदं कर्त्तव्यं । कुतो प्रमाणातानहितस्वं गीतमुपदिश्य
ते । सर्वं हि यद्यथा भूतमुपदिश्यते तत्तथाभूतमुपायान् कर्तव्यं । ननु नैवतदप्रगीतमुच्चार्यते तेन हितत्र शब्देनार्थं निर्दिश्या प
क्रियते तेन स्वरविशेषः कश्चिन्निर्दिष्टो भवति । अत्रोच्यते यद्यपि नास्ति स्वरविशेषः अन्येतु गीतिविकाराआदि
भावादयो न निर्दिश्यन्ते अविकृतान्नहितत्स्यादितः तस्मादविकृतं प्रयोक्तव्यं । अथोच्यते तद्भूतनिर्देशो विवक्षि
तइति । उच्यते अविवक्षायां न किंचित् विवक्षायां तु निर्देश एव न स्यात् कारणं तस्मादप्रगीतं प्रयोक्तव्यमिति । यत्स्वा
नेवातत्र गीतिः स्यात् पदान्यत्वप्रधानत्वात् ॥ वा शब्दः पक्षं व्यावर्तयति यस्य पदस्य स्थाने इरापदं प्रयुज्यते तस्य पद न०
स्य यामीतिः सा इरापदस्य स्यात् कुतः पदान्यत्वप्रधानत्वात् पदान्यत्वप्रधानं ह्येदं वाक्यं गिरापदस्य स्थाने इरापद
भवतीति नाप्रगीतं प्रयोक्तव्यमिति अन्या ह्येव वचनव्यक्तिरिरापदस्य विशेषे विधीयमानेऽन्याद्यिरापदे एवं हि स्यु २६

नकिंचित्कारणमिति सप्तमे प्राच्यपः १४

अविकृततद्धितनिर्देशात्स्वर्यः ५

विकारार्थे चेत्तद्धिते किं द्स्वररूपोपि विकारः स्यात् गीतिरूपविकारविवक्षायां तु आयारीयमितिस्यादित्युत्तरयति । अत्रोच्यत इति । वस्तुतस्तु स्वार्थ एव तद्धित इत्याह अविकृतादिति ६

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तत्रहि २ स३ यीरीय ४ नच्यच ३ इतिचेत् ४ वं २

पते इरापदस्य विकारं कृत्वोह्यमिति तत्रानेन प्रकारेणेरापदं विधीयते नान्यं प्रगाणात् इरापदस्य विकारं ब्रूयात्। न गिरापद
स्येत्येते नोच्यते नाप्रगीतस्येरापदस्य विकारस्तद्धितशब्देनाध्यवसीयते पश्चात्तद्धितार्थो विकारं ब्रूयादिति असावनूद्यते पर्यैः
प्रकृत्यर्थ इरापदस्येति विधीयते तेन पदान्यत्वपरमेतद्वचनं न गीत्यन्यत्वकरं गीतिर्हि विकारः सामान्यान्निर्दिष्टैः स्यते।
यीरा गानसंयोगाच्च॥ गानसंयोगो भवति ऊह्ये यमाँ ईरा चादाहासाइति इरागानं दर्शयति॥ वचनमिति चेत्॥ पदस्य सिगान
दर्शनमेतत् भवतीति नैवं वचनं भविष्यति ऊह्ये यमाँ ईरा चादाहासाइति॥ न तत्प्रधानत्वात्॥ नैतदेवं तत्प्रधानं ह्यदं वाक्यं
किंप्रधानं इरापदप्रधानं निर्दिष्टत्वात् न गीतिप्रधानमनिर्दिष्टत्वादित्युक्तं। न ह्येरापदस्यार्थवादो भवति। न गीतेरित्यमुष्य यज
मानेदर्शनात् पदस्य वा यमर्थवादो न गीतेः तस्मात्प्रगीते प्रयोक्तव्यमिति। किं भवति प्रयोजनं चिंतायाः। नात्र कश्चिद्विशेषः अन्य
स्मिन्नेतत्सदृशे प्रयोगजन्मस्ति न प्रप्रेति ब्रूयात् प्रघ्नीति ब्रूयाद्यदि पूर्वः पक्षः प्रप्रपदं वा वक्तव्यं प्रघ्नीपदं वा यदि सिद्धांतः प्रघ्नीपदमे
ववक्तव्यमिति॥२५॥ आचार्यशबरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये नवमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः॥ ॥सामानि मंत्रमेके स्मृत्युप
देशाभ्यां॥ संति सामानि रथंतरं बृहद्वैरूपं वैराजं शाक्वरं रैवतमिति अभि त्वा शूर नोनुम इत्येवमादिषु तत्रैषोर्थः संदिह्यते किं
प्रगीता एते मंत्राः सामानि उत गीतयः सामानीति। ननु सिद्धं गीतिषु सामाख्येति। उच्यते तत्र द्वितीयेध्याये मंत्रगतेन भावशब्दे बो
दकत्वं प्रतिविचार्यमाणे मंत्राभावाशंकायां मंत्रसद्भावोपपादनाय तं चोदकेषु मंत्राख्येति कृते लक्षणे अहे बुध्निय मंत्रं मे

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

गोपाययमृषयस्त्रयीविदाविदुः ऋचोयजूंषिसामानीति ऋगादीनां विभागायप्रसक्तोनुप्रसक्तं लक्षणं गीतिषुसामाख्येत्यु
क्तं तत्रयदिप्रगीतोमंत्रः सामयदिगीतिमात्रंउभयथाप्यृग्यजुषाभ्यामन्यत्सामेतिसिद्धेविभागेनविवेकायप्रयत्नः प्रयोज
नाभावात् इहतुप्रगीतेमंत्रेन्यत्कर्मगीतिमात्रेन्यदितिविवेकायप्रयत्यते। आह नन्वेतदपिसिद्धं गानकर्मणोवाचकः सामश
ब्द इति। उच्यतेतत्रदेवपुनरभिधीयतेस्मरणायोत्तरमधिकरणं चिंतयितुंगीतिः सामेतिस्थितेइदं चिंत्यते गीतिषुऋचः प्र
धानभूताउतगुणभूताइति। आह नैवस्मरणायपूर्वपक्षो हि करणं किं न हि मंत्राः सामानीत्येषोर्थः स्मर्तव्यः। अत्रोच्यते पूर्व
पक्षोपिसिद्धांतस्मरणार्थमेवोपादीयते यत्प्रगीतं मंत्रवाक्यं तत्सामेत्येवं पूर्वपक्षं कृत्वा गीतिमात्रं सामेति स्थापितं तस्मि
न् स्थिते अयमुत्तरो विचारः कर्तव्यः गीतिषु किमृचः प्रधानभूता उत गुणभूता इति किंप्राप्तं एके मन्यंते प्रगीतं मंत्रवाक्यं सामेति
तेन भवंतश्चोदसा एवं चोपदिशंति शिष्येभ्यः। आह ननु उपदेवस्मरंति तद्वोपदिशंति। नैवं सत्युपदेशो हि त्वंतरमिति उच्यते
बाढं अन्यथातर्ह्युपदेशं वर्णयामः अयमुपदेशो अहिर्बुध्निय मंत्रं मे गोपाय यमृषयस्त्रयीविदाविदुः ऋचोयजूंषिसामा
नीति मंत्रप्रकारः कश्चित्सामानीति मंत्रोपदेशो भवति तस्मादुपदेशान्मंत्राः सामानीत्यवगच्छामः॥ तदुक्तदोषं। तस्यैतस्य
पक्षस्योक्तोदोषः सप्तमेऋचः प्रदेशो नोपपद्यते कवतीषु रथंतरं गायतीति। देशलक्षणधर्मलक्षणबाधात्प्रोतीति तस्मा २७
दीतयः सामानि न प्रगीतानि मंत्रवाक्यानीति॥ एवं वा। सामानि मंत्रमेके स्मृत्युपदेशाभ्यामीरदं संदिह्यते योयमुक्तो
कुतः स्मृत्युपदेशाभ्यां एवं हि स्मरंति प्रगीतं मंत्रवाक्यं सामेति ५

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नामकयाचिच्चित्र आभुवो वा इति किमयमप्यार्षे नित्य उत चिंतयित्वा प्रणीत इति किं प्राप्तं एतान्यूहसामानि मंत्रभूतान्यार्षा-
णि नित्यानीत्येके मन्यंते कुतः स्मृत्युपदेशाभ्यां एवं हि स्मरंति मंत्रभूतान्यार्षाणि नित्यानीत्युपदिशंति एवंविधमेव शिष्येभ्यः आ-
ह ननु यदेव स्मरंति तदेवोपदिशंति अयमन्यो उपदेशो वर्ण्यते ऊहश्चिकीर्षित इति ब्राह्मणमुपदिशंति चिकीर्षित इति वेष्ट उ-
च्यते इच्छायां हि सन्विधीयते यद्विवापमपुरुषबुद्धिपूर्वको वेदतुल्यस्तत इष्टः अथ पुरुषप्रणीतस्ततो न प्रमाणं यज्ञे वा चिकी-
र्षितो न प्रयोक्तव्यः। चिकीर्षित इति च शब्दो भवति तस्मान्नित्य ऊह इति तदुक्तदोषं॥ तदेतदुक्तदोषं भवद्वचनं भवते वदे तु वर्ण्य-
यतास्यो क्रोदोष ऊहश्चिकीर्षित इति। ऊहश्चिकीर्षितस्त्यनित्ये एतद्भवति। यदुक्तमिष्टे चिकीर्षितशब्दो भवतीच्छायां हि सन्वि-
धीयत इति उच्यते सत्यमिष्टं कर्तुं यद्धि क्रियते तत्कर्तुमिष्टं भवतीति तस्मादनित्य ऊहः यदुक्तं स्मृतेर्नित्य इति नैषा स्मृतिः प्रमा-
णं दृष्टमूला ह्येषा। भवति हि वचनं कवतीषु रथंतरं गायतीति तस्मादतिदेशवचनात्प्राप्तये नैवं गातव्यमिति वाचनिकं प्रथमं वि-
ज्ञानं तत एषा स्मृतिस्तस्मादप्रमाणं कृत्रिम ऊह इति। किं भवति प्रयोजनं न्यायविरुद्धमपि प्रमाणं यथा पूर्वः पक्षः। यथा तद्धि
सिद्धांतो न्यायविरुद्धमप्रमाणं॥२॥ कर्मवाविधिलक्षणं॥ तान्येवोदाहरणानि तेष्वयमर्थः समधिगतः गीतिः सामशब्देनोच्य-
त इति तत इदमिदानीं संदिह्यते किं सा गीतिः ऋचः प्रतिप्रधानभूता उत गुणभूतेति। ननु सिद्धं संस्कारकर्मणः सामशब्दो वा-
चक इति अपि तु कर्मशब्दः स्याद्भावोर्थः प्रसिद्धग्रहणत्वादिति। उच्यते सत्यमादेशेन प्रवर्तते स एव निर्णयो भविष्यति किं

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्राप्तं तेनैवाधिकरणेन संस्कारकर्मेति तथा प्राप्ते ब्रूमः। प्रधानकर्म वा सामशब्देनोच्यत इति किं कारणं विधिलक्षणं यत्रास्ति
द्वितीया विभक्तिः रथंतरं गायतीति तस्मात्प्रधानकर्मेति। अपि चाकर्मकाले गानं भवति तद्यदि द्रव्यसंस्कारार्थं संस्कृतं द्रव्य
मदृष्टेन संस्कारेण कर्मकाले पुनः संस्कर्तुं शक्यं न हि स्निग्धस्य स्नेहनं शक्यं कर्तुं पिष्टस्य वा पेषणं स एषो ऽनीनामिवा
भ्युपगंतव्यः अकर्मकाले क्रियमाणः संस्कारो भवतीति अस्मत्पक्षे पुनः प्रधानकर्म फलाय भविष्यति। तत्रा विप्रतिषिद्ध
मकर्मकाले गानं। अपि च श्रावण्यां पौर्णमास्यां व्रतान्युपाकृत्याहृपिं च मासान्मासान् स्वाध्यायमधीयते इति तदेषां फलाय भवि
ष्यति इतरथा पुरुषाणामुपदिश्यमानेन कर्मणा कल्प्येत तस्मादपि प्रधानकर्मेति। तदृग्द्रव्यं वचनात्पाकयज्ञवत्॥ आह प्र
धानकर्मेत्युच्यते न चैतत्प्रधानकर्म न हीदं फलं दं फलकल्पनायां वाश्रुतं कल्प्येत तेन यागप्रतिगुणभूतं। किम यद्विगुणभूतं द
स्य द्रव्यं यत्प्रति प्रधानभूतमेतत्तदुच्यते तदेतदृग्द्रव्यं ऋगस्य द्रव्यस्थानीया यथान्यस्य कर्मणो द्रव्यं साधकं एवमस्य ऋ
क्साधिका तस्मादृचं प्रति प्रधानभूतमेतत् भूतं द्विभक्त्यायोपदिश्यते कथं पुनरेतदृग्द्रव्यं । वचनात् वचनमिदं भ
वति ऋचि साम गायतीति यथा पाकयज्ञेषु तत्र द्रव्याणि किं द्रव्यं भव ति लाजा धाना स्तंडुला आज्यमिति एवमिहापि ऋग्द्रव्यं वच
नादिति॥ तत्रा विप्रतिषिद्धो द्रव्यांतरव्यतिरेकः प्रदेशाच्च॥ आह पा ऋगस्य वचनेनोच्यते तद्द्रव्यमेतन्न भवति। कथं द्रव्याव्यतिरे २७
के सति द्रव्यांतरे प्रदेशश्च तदिदं सामेति अत्रोच्यते विप्रतिषिद्धमेतदृगीति मात्रं हि सामेति द्रव्यमस्य निर्वर्तकं वाचनि

रएनत्वरसाम अनद्रव्यं ऋग्द्रव्यकं न संभवतीत्यर्थः। कुतः। द्रव्याव्यतिरेके द्रव्याव्यभिचारे आम्नानक्रमजन्यत्वा नियमे सति व्यांतरे तदिदं सामेति प्रत्यभि ज्ञानस्यादिसाम्यात्

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

कं तत्सामान्यविहितं विशेषविहितेन ऽव्यांतरेणाबाध्यते यदत्र ऽव्यवातिरिक्तं बाध्यते यदत्र ऽव्यव्यतिरिक्तं गीतिमात्रं तदेव बृ
हद्वारथंतरं वेति न दोषो भवतीति तस्मात्प्रधानकर्म सामेति॥ शब्दार्थत्वात्तु नैवं स्यात्॥ तु शब्दः पक्षं व्यावर्तयति नैतदेवं भवि
तुमर्हति प्रधानकर्म सामेति गुणकर्म स्यात् कुतः शब्दार्थत्वात् शब्दस्योपकारकं साम प्रत्यक्षमुपलभ्यते साम्नि क्रियमाणे ऋ
गक्षराण्युच्चार्यंते तस्मिन्सति नादृष्टं कल्पनीयं॥ परार्थत्वाच्च शब्दानां॥ परार्थाश्च शब्दाः स्तुत्यर्थाः स्तुतिर्हि चोदिता अ
भ्ये स्तुवते पृष्ठैः स्तुवत इति सा ऋगक्षरैरुच्चार्यमाणैः प्रत्यक्षावगम्यते ततः स्तुत्यर्थयाक्षरैः सत्याः साम्नार्थता परिकल्पि
त कल्पनीयां च प्रमाणी नास्ति तस्मादपि साम गुणभूतमिति॥ असंबंधश्च कर्मणा शब्दयोः पृथगर्थत्वात्॥ इतश्च गुण
भूतं साम कुतः असंबंधश्च साम्नः स्तोत्रैः स्यात् तस्य प्रधानभावेन स्तुतिः साम्न उपदिश्यते न साम स्तुतेः तत्र बृहत्पृष्ठं
भवतीति रथंतरं पृष्ठं भवतीति वचनं बाध्येत रथंतरगुणकं पृष्ठं भवतीत्येतदेवमुपदिश्यते तदृगर्थे साम्न्यवकल्पते
प्रत्यक्षं हि तदा पृष्ठस्योपकारं साम करोति शब्दस्य वाचकं भवति प्रकाशयति शब्दः पदस्य वाचकं प्रकाशयति शब्दं तद्रथं
तरपृष्ठशब्दयोः सामानाधिकरण्यादेकार्थत्वेनाकंयं विज्ञातुं पृथगर्थत्वे त्वसंबंधः स्यात् तस्मादृचः साम गुणभूतमिति॥
संस्कारश्च प्रकरणे ऽग्निवत्स्यात्प्रयुक्तत्वात्॥ अथ यदुक्तं कर्मकाले गानमृचः संस्कारकमग्न्याधानमिव कल्प्येत
प्रयुक्तत्वादिति तत्परिहर्तव्यं॥ अकार्यत्वाच्च शब्दानामप्रयोगः प्रतीयेत॥ यदि त्वकर्मकाले गानं कृतं कर्मकाले याव

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अकर्मकालीनं गानमिति दोषः ॥४

त्तिष्ठेच्च विनश्येन्नेतः पुनरप्रयोग प्रतीयेत यदि वा पुनर्नन्रा क्येत कर्मकाले गानं कर्तुं तथाप्यप्रयोगः स्यात् तदा क्यं तेतु प्रगा
ताः शङ्काः पुनः प्रयोक्तुं तस्मादकर्मकाले प्रयुक्ता असाधका इति कर्मकाले प्रयुञ्ज्येरन्न तस्मान्न दोषो ऽतस्मान्न दोषो भविष्य
तीति ॥ आश्रितत्वाच्च ॥ अपि वकर्मकाल्ताश्रितं गानं दर्शयति औदुंबरीस्पृष्ट्वा नपाश्रित उद्गातोद्गायेदिति सदस्यौदुंबरीमध्यमा
स्पृष्ट्वा न वलितां स्पृष्ट्वेति ब्रुवन्सदसि गानं दर्शयति तस्मान्नाकर्मकाल मग्न्याधानवत्कल्पयितव्यमिति ॥ प्रयुज्यत इति चेत् ॥
अथ यदुक्तमर्घपिंच मान्मासानध्ययने प्रयुज्यते तत्फलाय भविष्यति इति तत्परिहर्तव्यं ॥ ग्रहणार्थं प्रयुज्येत ॥ न हि फलाय भवितु
मर्हति तथा ह्यदृष्टं कल्प्येत दृष्टं पतेत् त्वत्र प्रयोजनं यत्तावदुपाध्यायः शिष्यसन्निधावधीते न ग्रहणार्थं शिष्यस्त्वधारणार्थं ग्रहण ।१६
धारणप्रयोगार्थं भूमिरधिकवत् शुष्केष्टिवद्वा तद्यथा भूमिरधिका भूमौरथमालिख्य शिक्षां करोति संग्रामे प्रभुभावो भविते ति।
यथा वच्छात्रः शुष्केष्टीः प्रयुंक्ते प्रयोगप्राप्तु कर्मान्त विताम्मीति एवमेतद्दृष्टं व्यंतस्माद्दृष्टे सति नादृष्टापाध्यापनं तस्मात्संस्कार
कर्म सामेति ॥ ३ ॥ तत्त्वे स्यात् श्रुतिनिर्देशात् ॥ ज्योतिष्टोमे समाम्नायते तस्मादेकं सामतृचे क्रियते स्तोत्रीयमिति अत्राय मर्थः सं
शायिकः किं तिसृषु स्तुयास्वेकं गानं कर्तव्यमुत प्रत्यृचं समाप्तं गानं कर्तव्यमिति किं प्राप्तं व्यासज्येति कुतः श्रुतिनिर्देशादेवं श्रूयते
एकं सामतृचे क्रियत इति साम्नि क्रियमाणे निर्वर्त्तो गुहृता त्रिसंख्या कुंगता विसंख्या श्रूयते तत्र यद्येकस्यामृच्युपक्रम्य तस्या २९
मेवेतत्परिसमापयेयुर्न त्रिसंख्यया साधनमस्य क्रियमाणस्य परिच्छिंद्युः एकसंख्यापरिच्छिन्नं क्रियमाणं स्यात् तत्र श्रुति

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

बध्येतन तद्यथायं घटस्त्रिषु नागदंतकेषु छाद्यतामित्युक्ते व्यासज्य स्थाप्यतामित्युक्ते व्यासज्य स्थाप्यते न पर्यायेण एवमिहापि इष्ट
व्यं न तु पर्यायेण्वेवं जातीयकः शब्दो भवति यथा त्रिषु कुलेषु देवदत्तो भुंक्ते इत्युक्ते न योगपद्यमवगम्यते पर्यायेणापि भुंजानो ने २
भवत्येषवादः एवमिहापि पर्यायेण प्राप्नोति । अत्रोच्यते न तत्र त्रिसंख्यानुं त्रिप्रत्युपदिश्यते येन । तदेवं भवति तत्र कुलशब्देन
संबध्यते त्रिषु कुलेषु न द्वयोरेकस्मिंश्च नियतां त्रिर्निर्वृत्तिं प्रत्युपदिश्यते तदा योगपद्ये नैव भोजयितव्यः इह तु त्रिसंख्याक्रि
यत इत्यनेन संबध्यते एवं सति क्रियायां त्रिसंख्या विहिता भवति तत्र स्तवपदगानस्य किंचिद्विधायकेन विहितं भवति इतरथा
क्रवस्त्रिसंख्यायाश्च संबंधस्य पदांतरगतेन शब्देन भावनोच्येत तथा च विप्रकर्षः स्यात् तस्मात्साम निर्वृत्तिं प्रति त्रिसंख्योच्य
ते । आह ननु त्रिसंख्या क्रक्छब्देनैवात्र संबध्यते अर्थोन्यसूति सामर्थ्ये समास एव न स्यादिति । अत्रोच्यते न ब्रूमो न संबध्यत
इति संबध्यत एव समासश्च भवति स तु समासशब्दः साम निर्वृत्तावुपयुज्यत इति तत्र त्रिशब्दस्य क्रकुशब्दस्य चार्थो नि
र्वृत्तावुपदिष्टो भवति न क्रवि साम निर्वर्तयितव्यं एवं तास्तिस्त्रक्रवो भवंति न न्यूना इति इतरस्मिन्पक्षे भ्यासस्त्रिसंख्यया सं
बध्येतेन तत्र साम क्रियत इति लक्षणा स्यात् तत्र अभ्यासनिर्वृत्तौ साम निर्वृत्तिशब्दो भवेत् तस्माद्व्यासज्य गानं कर्तव्यं ॥ शब्दार्थ
त्वाद्धिकारस्य इतस्वपरस्याम: तृचेव्यासज्य साम गातव्यमिति कुतः शब्दार्थापि साम संज्ञको विकारः क्रचो गुणभूत इत्यर्थः स
यदि व्यासज्य क्रियते बहून्यक्षराण्यविकृतानि भवंति तत्राय चोदकोऽनुगृह्यते तस्माद्व्यासज्य गातव्यं ॥ दरयितिच॥
कवसामो वा वंसु नीसंभवाचे तिसोऽब्रवीन्नवैत्वं मम मालं सि जायार्थे विदो मम महि मे तिते द्वेभूत्वो चतुः सोऽब्रवीन्नयुवौ मम मालं

नि २ म २

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

स्तोत्रायाथे विद्यो मम महि मे ति त।। स्तिस्तो भूत्वो बुध्नु मिनी संभवामेति सो ब्रवीत्संभवामी ति तस्मादेकं साम तृचे क्रियते
स्तोत्रीयमिति तेनैकास्तोत्रीया साम्नः संभवति सापि द्वे तिस्रः संभवंती ति व्यासज्य गानं दर्शयति।। वाक्यानां तु विभक्त-
त्वात्प्रतिशब्दं समाप्तिः स्यात्संस्कारस्य तदर्थत्वात्।। तु शब्दः पक्षं व्यावर्तयति वाक्यानि विभक्तानि चाप्येतानि यानि स्तु-
त्यवस्तवैकैकास्ता त्वेन पदग्रामेनैकां चित्स्तुतिमभिनिर्वर्त्तयंति न च गंतरेण स्वरूपं किंचिदर्थं संस्तौति तत्र साम चसंस्तु-
वमभिनिर्वर्तयं त्या गुणभावं गच्छत्साहाय्यं करोति तत्र व्यासज्य गीयेत न च स्तुतिमभिनिर्वर्तयंत्यां सामोपकारकं स्या-
त् न हि सामावयवः साम भवतीति न च चक् समुदायेन कश्चिदर्थस्तूयते यत्र साम संबद्धां स्तुतिं कुर्यात् चक् स्तुतिं करोति
सा न साम संबद्धाय चक्समुदायः साम संबद्धः स स्तुतिं न करोति तत्र प्रत्यृचं साम्नि परिसमाप्ते क्रियमाणे सामवता शब्देन
स्तुतिः कृता भवति साम संस्कारस्य स्तुतिभावनार्थत्वात्प्रत्यृचं परिसमाप्तं गानं कर्तव्यमिति।। तथा चान्यार्थदर्शनं।। अन्या-
र्थमपि वाक्यमेतमर्थं दर्शयति अष्टाक्षरेण प्रथमायामृचि प्रस्तौति द्व्यक्षरेणोत्तरयो रिति प्रस्तावे भेदं दर्शयति तथा चैका-
वा अस्योत्तमास्तोत्रीया तामुपहृत्योद्गायेदिति कृत्स्नायां भेदं दर्शयति तस्मादपि प्रत्यृचं गानं कर्तव्यमिति।। अर्धर्चप्रगीतेष्व-
पि चाप्येव गानं दर्शयति कर्तव्यमपरिपूर्णं तद्वाक्यं अर्धर्चं भवति चाचित्तु परिपूर्यत इति पादप्रगीतेषु पाद एव गानं कर्तव्य-
मिति पाद एव हि तत्परिपूर्णं वाक्यं यथा गोष्ठो वा सिषक्ति एवं यावति परिपूर्णं वाक्यं तावति साम परिसमापयितव्यं क्वचि-
त्पादेऽपि न परिपूर्णं वाक्यं भूयसाप्यर्धर्चेऽपि परिपूर्णं यथा परिपूर्णं तत्र तथा गातव्यमिति।। अनवानोपदेशाच्च तद्वत्।। ३०

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अनवानोपदेशश्च तद्युक्तो भविष्यति यथास्माभिर्न्यायेऽपदिष्टो ऽनवानं गायतीति शक्यतेऽनवानं प्रत्यृचं परिसमापयितुं न तु ति
सृषु व्यासज्यन्न शक्यते अपि च स्वाध्यायकाले प्रत्यृचं गानं परिसमापितं स्वाध्यायकाले चाभ्यासः प्रयोगकाले कथं प्रास्तुतास्यादिति
तद्यदि प्रयोगकाले प्रत्यृचं गानं कर्तव्यं ततः स्वाध्यायकाले तदभ्यासो युक्तः तस्मादपि प्रत्यृचं गेयमिति ।। अभ्यासेनेतराश्रुतिः ।। अथ
यदुक्तं तस्मादेकं साम तृचे क्रियत इति तास्वभ्यासेनेतराश्रुतिर्द्रष्टव्या पर्यायेणेत्यर्थः । न ह्यत्र ऋक्सामनिर्वृत्त्यर्थमुपादीयते तस्मा
च्छक्यमिदं वक्तुं साम निर्वृत्तिसाधनीभूतामृचं त्रिशब्दः परिच्छेत्स्यतीति साम स्तोत्रस्य गुणभूतं निर्दिश्यते रथन्तरं पृष्ठं भि भि भवति
बृहत्पृष्ठं भवतीत्येवमादि तत्र प्रत्यृचं न्यायेन गानं प्राप्तं न साम निर्वृत्त्या संख्या संबध्यते किं तर्हि ऋग्भिः स्तोत्रान्यथा नावकल्पत इति त्रा
अभ्यासो लक्ष्यत इति सूत्रमभ्यसितव्यं सामेति यथा त्रिषु कुलेषु देवदत्तो भोजयितव्य इति यदा यदा त्रिसंख्या कुलैः संबध्यते न दाभ्या
अभ्यासो लक्ष्यते एवमिहापि द्रष्टव्यं तस्मात्प्रत्यृचं परिसमाप्तगानं कर्तव्यमिति ।।७।। तदभ्यासः समासु स्यात् ।। अस्ति ज्योतिष्टोमो ज्योति
ष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति तत्रैतत्समाम्नायते तस्मादेकं साम तृचे क्रियते स्तोत्रीयमिति तत्रैतत्समधिगतं प्रत्यृचं परिसमाप्तं गे
यमिति इदमन्यत्संशयाधिकं किं समासु विषमासु वा गेयमुत समास्वेवेति किं तावन्नः प्रतिभाति नियामकस्याश्रवणात्स्यादनावादनि
यम इति एवं प्राप्ते ब्रूमः समास्वेव गेयं न नानाछन्दस्कास्विति किमेवं भविष्यतीति गीते संशयविलेशो न भविष्यति यदि न्यूनछन्दस्कास्व
रुपादास्यामहे गीतिं संभृणीयाम अथाधिकछन्दस्कास्ततो गीतिं विलेशयाम उभयथा चार्थबाधे महति समासूपादीयमाना
सु न किंचिद्दुष्यतीति तस्मात्समासु गानं कर्तव्यमिति । अपि च त्रिशब्दोपचारः समासु युक्तो भविष्यति समाने हि कस्मिंश्चिद्द्रष्टव्ये यमा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

णो संख्याव्यवहारो भवति॥ लिंगदर्शनाच्च॥ लिंगं खल्वप्यस्मिन्नर्थे पश्यामः छान्दोग्यसप्तचैव धीयत इत्याहुः यद्वै तेद्रुहा यत्राशु क्रियतेऽक्ष
लेनां तु नु जनतीतिन राम्यां संभवति इति विच्छंदस्कासु दोषं ब्रुवन्समानछंदस्कासु गानं दर्शयति॥ नेमि त्रिकं तत्र सर्वमानं तयापि प्रतीयते।
ज्योतिष्टोमे समामनंति रथंतरमुत्तरयोर्गायति बृहदुत्तरयोर्गायति ककुभि पुरथंतरं गायति यद्योन्यां गायति तदुत्तरयोर्गायति। तितत्रैत
त्समधिगतं समासु गेयमिति अथेदानीमिदं संदिह्यते किं योन्युत्तरयोर्वा उत्तराग्रंथसमधीतयोर्वा गेयमुतोत्तरा ग्रंथसमधीते एवोपाद
तव्येइति किं प्राप्तं नियमकारिणः शास्त्रस्याभावादनियम इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः नेमि त्रिकं तत्र सर्वं उत्तराग्रंथसमधीतास्वेव घत
इति कुतः समाख्यानात् प्रकृतत्वाच्चोत्तराग्रंथाधीतानां आहरद्भ्यामपि समाख्याप्रकरणाभ्यां वाक्यं बलीयस्तस्मादनियम एव प्राप्नो
ति। अत्रोच्यते सर्वं हि सर्वं घि शाब्दः पदांतरमनपेक्षमाणां किंचिदर्थमाह तस्मादपेक्षितव्यं पदांतरं तत्प्रकृतं संनिहितं वा इतरथा परि
पूर्णार्थवाक्यमनभिधायकमेव कस्यचिदर्थस्य स्यात् संज्ञा महल्लोपुनर्नपदांतरमपेक्षते श्रुत्येव परिपूर्णार्थी गृह्यते तस्मान्न संबंधि
राद्यो व्यवसानीयः उत्तरासंज्ञेवोपादातव्येति न हि संनिहितासु ऋक्षु समानासु पदांतरानंतर्यमपेक्षितव्यं भवति॥ एकार्थ्याच्च तदभ्या
सः॥ तास्वेव चोत्तराग्रंथसमधीतासु सामाभ्यसितव्यमेवमेकार्थता तद्वत्त्राद्धस्य भविष्यति एकैकं चित्सामान्यविशेषमाश्रित्य त
वत्राद्यंतु पचरं तिउद्धारयति एतदेव मुक्तं यद्धि शेषेकस्मिंश्चित्संख्या भवति इतरथा हि सर्वत्र सर्वसंख्या भवेयुः तथा हि संव्यवहारा
भावः स्यात्तस्मात्समानछंदस्कासु समानदेवतासु वत्वत्त्राशेषपरारादुत्तराग्रंथसमधीता एवमस्तोतव्याइति॥ ६ एवं वा॥ तदभ्या ३२
सः समासु स्यात्॥ अस्ति द्वादशाहो द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेयुरिति तत्र चतुर्थेऽहनि त्रिशोकं नाम साम अतिजगत्यामुत्पन्नं अ

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

३६ इतित्व ८ कुरु

तिजगतीं विश्वाः पृतना अभिभूतरं नरः सजूस्ततक्षुरिंद्रं जजनुश्च राजसे क्रत्वा वरिष्ठं वर आमुरिमुतोग्रमोजिष्ठं तरसं तरस्विनं

मुत्तरे द्वे बृहत्यौ तयोः पूर्वानिमित्तं मंत्रितवते सामेषं विप्रा अभिस्वरे सुदीतयो वोऽभ्य— रूपिक इति स्विनः समृद्धे भिरुत्तरा समु

रेभासो अस्वरं न्निन्द्र सोमस्य पीतये स्वः पतिर्यदीवृधे धृतव्रतो ह्योजसा समूतिभिरिति तत्रैषो यः सोऽशायिकः किमन्ये तिजगत्यावु

पादाय समास्तु गेय मुतये एवते उत्तरे बृहत्यौ एते एवोपादाय तेषमास्वे वगातव्यमिति किंपाहं संशय विले शो मा भूतामित्यन्येतु

त्यत्ति जगत्यावुपादायैतत्साम समास्ववाभ्यसितव्यमिति ॥ लिंगदर्शनाच्च ॥ लिंगं खल्वप्यस्मिन्नर्थे दर्शयति अतिजगतीषु स्तुवंता

तिकिं लिंगं अतिजगतीष्विति बहुवचनं तस्मादन्ये अतिजगत्यावुपादातव्ये इति नैमित्तिकत्व उत्तरात्व मानं तत्र धर्मि प्रतीयेत। आनंत र्ये

सति प्रतीयेत — — — — — श्रुतिर्हि वाक्याद्बलीयसीति प्रकृतत्वादुत्तरे बृहत्यावेव मनुगम्ये ष्येते तस्मान्नान्ये आदात

व्ये इति एकार्थ्यश्चितदभ्यासः ॥ एवं च समानदेवताकेत्र शोके च इति — — शाच्चोपचारो अतिजगतीबहुत्वं दर्शयतीति त

३५ त्परिहर्तव्यं अत्रोच्यते तदभ्यास एव द्रष्टव्यः त्रोऽभ्यासः एकविंशः शोडन्नीति एकविंशातिकत्वः शोडत्रिन्यभ्यस्यमाने त्रयो

[illegible]

काभ्यासः तत्र सन्नकृत्वो जगत्याम भ्यस्यमानायामतिजगतीषु स्तुवंतीति बहुवचनमुपपत्स्यत इति ॥ ७ ॥ प्राग्माथिकं तु ॥ ज्योतिष्टोमे श्रू

यते बृहत्पृष्ठं भवति रथंतरं पृष्ठं भवतीति रथंतरस्य योनिरुक्ता अभि त्वा शूर नोनुमो दुग्धा इव धेनवः ईशानमस्य जगतः स्वर्दृशमीशान

४० मि— तस्थुषः उत्तरा पंक्तिः न त्वावां अन्यो दिव्यो न पार्थिवो न जातो न जनिष्यते। अश्वायंतो मघवन्निंद्र वाजिनो गव्यंतस्त्वा हवामहे।

८ नैमित्तिकं उत्तरात्व मानं तर्यात उत्तरा पाठ नि

३१ पुत्कोभ विषयति तस्मादपि नान्योऽपादातव्य इति अत्राह अथ यदुक्तं मतिजगतीषु स्तुवंतीति ८

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

बृहतीयो निर्दिष्ट इत्येवं [illegible] त्वामिद्धि हवामहे सातौ वाजस्य कारवः। त्वां वृत्रेष्विन्द्र सत्पतिं नरस्त्वां काष्ठास्ववतः। उत्तरा पंक्तिरेवं सत्वं न
श्चित्र वज्र हस्त धृष्णुया महः स्तवानो अद्रिवः। गामश्वं रथ्यमिन्द्र सं किर सत्रा वाजं न जिग्युषे इति यो वै छंदस्कं गानमाम्नायते न वेदृ इत्थं
तरमेक छंदोयच्चैतयोः पूर्वा बृहती ककुभावुत्तरे इति तत्राय मर्थः सोत्रायिकः किमन्यदुत्पत्तिककुभावागमयगात यनुतया सो पूर्वा बृह
ती उत्तरा च पंक्तिः। तयोः प्रग्रथनेन त्वचकमश्चत्वा ककुबुत्तरा कारं गानं कर्तव्यमिति किंप्राप्तं उत्पत्तिककुभावागमयितव्य इति कुतः ए
वमन्यासां ककुभामुत्पत्तिरर्थवती भविष्यति यदिताः ककुप्कार्ये प्रयुज्यंते। आह ननु वाचस्तोमेतासामर्थवत्ता भविष्यति उच्यते सत्य
मर्थवत्ता तत्र भविष्यति ककुप्कार्यार्थिता पि तु गम्यते सा नापह्नोतव्येत्येवं प्राप्ते ब्रूमः प्रागाथिकं तु [illegible] पदं व्यावर्तयति प्रागाथिकं सा ननु
म गानं कर्तव्यमिति या सो पूर्वा बृहती उत्तरा च पंक्तिस्तयोः प्रग्रथनं कर्तव्यं एवं हि स्मरंति काकुभः प्रगाथ इति। आह ककुभ्यं [illegible]
घा नार्यां काकुभ इति न प्राप्नोतीति उच्यते तस्येदमिति तत्र भव इति वा न दोषः॥ स्थेच॥ एवं वस्येछंदसि गानं कृतं भवति उत्तरा पाठेन हि
त्रैषा पंक्तिरूपदर्शिता त्वचकमश्चिति तत्र प्रकृतस्तानां प्रकृतप्रक्रियावनकृता भविष्यति तस्मादपि तयोः प्रग्रथनं कर्तव्यमिति॥
ग्रा॰वृ प्रगाथेच॥ एवं चात्र प्रगाथे उपपन्नो भवति प्रकर्षे हि प्रशब्दो द्योतयति प्रकर्षेण यत्र गानं स प्रगाथः कश्च प्रकर्षः यत्किंचित्पुन
र्गायति तस्मादपि प्रकृतयोः प्रग्रथनं कर्तव्यमिति॥ लिंगदर्शनाव्यतिरेकाच्च॥ अव्यतिरेके एव सर्वत्र लिंगद[illegible]यति। कथ
मिदमव्यतिरेकेणेति यत्र प्रकृतयोरेव प्रग्रथनमुपपद्यते न प्रकृतव्यतिरेकेणेति किं लिंगं भवति एवमाह एषा वै प्रतिष्ठिता बृहती ३२
यापुनः पदात्पादं पुनरारभते तस्माद्वाभ्यामातरमभि हिंकरोतीति पुनः पादारंभः प्रग्रथन उपपद्यते नान्यथा तस्माद्वासो पु

तघ द्धसो म५

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

स २ सो ४ ववित्रार ४ मधु० ॥८॥ २६ व २

वत्रिष्टुतौ उत्तरा च पंक्तिः तयोः प्रग्रथनेन तृचकर्मकृत्वा ककुबुत्तराकारं गानं कर्तव्यमिति॥ एवं वा॥ प्रागाथिकं तु॥ अस्ति ज्योतिष्टोमः ज्यो
तिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति तत्र त्रिछंदा आवापो माध्यंदिनः पवमानः पंच सामा गायत्र्या मरुत्वीयं गायत्रेत्युच्चे भवतो रोरवयौधाजये बार्ह
ते तृचे औशनं मत्स्यं त्रिष्टुप्स्विति तृयदेतत् रौरवं यौधाजयं च द्वे सामनी तयोः पूर्वा बृहती पुनानः सोम धारयापो वसानो अर्षसि आरत्न
धा योनिमृतस्य सीदस्युत्सो देवो हिरण्ययः उत्तरा पंक्तिः दुहान ऊधर्दिव्यं मधु प्रियं प्रत्नं सधस्थमासदत् आपृच्छ्यं धरुणं वाज्यर्षसि
नृभिर्धौतो विचक्षणः तदत्र संशयः किमनयोरुत्पत्तिबृहत्योरागमं कृत्वा समासु गानं कर्तव्यमुत यासौ पूर्वा बृहती उत्तरा च विष्टा
र पंक्तिः तयोः प्रग्रथनेन तृचकर्म कृत्वा बृहत्याकारं गानं कर्तव्यमिति किं प्राप्तमन्ये बृहत्यावागमयितव्ये इति कुतः एवमृचामुत्पत्तिरर्थ
वती भविष्यतीति एवं प्राप्ते ब्रूमः प्रागाथिकं तु तु शब्दः पक्षं व्यावर्तयति प्रागाथिकं सामगानं कर्तव्यं नोत्पत्तिबृहत्यावागम
यितव्ये प्रकृतयोरेव प्रग्रथनं कर्तव्यं एवं हि स्मरंति बार्हतः प्रगाथ इति उत्पत्तिबृहत्योरानीयमानयोः प्रगाथो न स्यात्तत्र स्मृतिर्बाध्येत
तस्मात्प्रकृतयोः प्रग्रथनं कर्तव्यमिति॥ स्वे च॥ एवं च स्वे छंदसि प्रकृते गानं भविष्यति न प्रकृतस्थानमप्रकृतं प्रक्रियाव तस्मादपिना
न्ये बृहत्यावागमयितव्ये इति॥ प्रगाथे च॥ एवं च प्रगाथशब्द उपपन्नो भविष्यति स हि प्रकर्षगानस्य भवति प्रकर्षश्चेह पुनः पादेनुपा
दीयमाने भवति तस्मादपि नान्ये बृहत्यावुपादातव्ये इति॥ लिंगदर्शनाच्च॥ अव्यतिरेकेण च लिंगं दर्शयति किं लिंगं भवति
माध्यंदिने त्रिष्टुभो माध्यंदिनं सवनं इति कथं कृत्वा लिंगं यदि यदि प्रग्रथनेन बृहत्याकारं गानं क्रियते ततः सर्वस्मिन्सवने या आव
समाम्नातास्ताः त्रिष्टुभो भवंति इतरथोत्पत्तिबृहत्योरानीयमानयोरभ्यधिका भवेयुस्तदिदं निर्दिश्यते गायत्र्या मरुत्वीयं तृचे भवतः ता: २
प्रायश्चः रौरवयौधाजये बार्हते तृचे ता अपि षड्बृहत्यः औशनं तृचं त्रिष्टुप्सु ता अपि तिस्रः त्रिष्टुभः अथ स्तोत्रेषु पृष्ठे बृहद्रथंतरे वा

त्रा० १ गायत्रे २

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

पुनश्चैकया ककुभा २ एवं वतस्वोबृहत्यः पञ्च ककुभः ततः पुनः ३

सप्तदशस्तोमे क्रियमाणे पंचबृहत्यो भवंति द्वादश चककुभः कथमेषा दिति तत्र त्रिवृत्स्तुतिः पंचभ्यो हिंकरोति स तिसृभिः स एकया स एकया स ए
कयापंचभ्यो हिंकरोति स एकया स तिसृभिः स एकया सप्तभ्यो हिंकरोति स एकया स तिसृभिः स तिसृभिरिति तत्र बृहती भिस्तिसृभिः प्र
थममेकया च ककुभा ततः पुनरेकया बृहत्या तिसृभिः ककुब्भिः एकया च ककुभा एकया बृहत्या पुनश्च तिसृभिः ककुब्भिः पुनश्च तिसृभिः ककु
ब्भिरिति एवं पंचबृहत्यो द्वादश ककुभ इति ताभिश्च बृहतीभिः सहैकादश बृहत्यो भवंति ततः षष्ठ्यां गायत्रीणां वतस्रो गायत्र्यो द्वाद
शभिः ककुब्भिर्द्वादश बृहत्यो भवंति एवं त्रयो विंशतिर्बृहत्यः ततो वामदेव्ये सप्तदशाका गायत्र्यः पावमानीभ्यां द्वाभ्यां गायत्रीभ्यां भवत्रिंश
भ्यां सहैकोनविंशतिर्गायत्र्यो भवंतितीतोतो घसकालेयपोरेकत्रसप्तदशा बृहत्य एकत्र सप्तदशा ताश्चतुस्त्रिंशत्पूर्वसकलिता भिस्त्रयो विंश
त्या बृहतीभिः सप्तपंचाशत्बृहत्यो भवंति यास्ता एकोनविंशतिर्गायत्र्यस्ताः सप्तपंचाशता गायत्री पादैः सहसप्तपंचाशद्बृहत्यः सप्तपंचा
शत्त्रिष्टुभो भवंति पावमानीस्तिसृभिस्त्रिष्टुब्भिः सह षष्टिस्त्रिष्टुभ इति सिद्धं भवति। अथ बृहद्रथंतरयोरुत्पत्तिः ककुभोयागमः क्रियतेतोपा- त
रा त्रिष्टुभो भवंति पावमानीस्तिसृभिस्त्रिष्टुब्भिः सह षष्टिस्त्रिष्टुभ इति सिद्धं भवति। अथ बृहद्रथंतरयोरुत्पत्तिः ककुभोयागमः क्रियतेतोपा-
सवने समाम्नाताः ताः षष्टिर्भवंति येनेह सवने ककुभावाम्नाते आनीयेते तयोर्द्वादशाकल्पः प्रयोगस्तेन सा षष्टिः पूर्यते यास्तास्सवः सवने
समाम्नातास्ता इह सवनत्राद्वेनोच्यते न कर्माणि सवनशब्दप्रयोगः तत्र हि त्रिष्टुप्सवनेषु बल्यस्त्रिष्टुभो भवेयुर्न षष्टिस्त्रिष्टुभो माध्यंदिन
सवनमिति तस्माद्यासो पूर्वबृहत्सु तरा च विष्टारपंक्तिस्तत्र प्रगाथं कृत्वा गातव्यमिति। एवं वा प्रागाथिकं तु॥ पंचछंदाः आवाप आ
र्भवः पवमानः सप्तसामा गायत्रसंहिते गायत्रे तृचे भवतः श्यावाश्वांधीगवे आनुष्टुभे उष्णिहि सफं ककुभि पौष्कलं कावमंत्यं जगत्यां
ति यदेतच्छ्यावाश्वमांधीगवं च द्वे सामनी तयोः पूर्वमनुष्टुप् पुरोजितीवो अंधसः सुताय मादयित्नवे। अपश्वानं श्नथिष्टन सखायो
दीर्घजिह्व्यं। उत्तरे द्वे गायत्र्यो योधारया पावकया परिप्रस्यंदते सुतः। इंदुरश्वो न कृत्व्यः तं दुरोषमभीनरः सो 33
समाइ नर

नीनरःसामं विश्वाद्याधिया॥ यज्ञायसंत्व द्व म द्भूति। तत्रोषार्थः सांशयिकः। किमन्ययोरुत्पद्यन्त्वनुष्टुप्तारागमं स्व्या
समास्तुगानं कर्त्तव्यं। अथवा यासो स्वर्वानुष्टुप्उत्तरांगायत्र्यां। तयोः प्रग्रथनेन तत्र कर्मसुत्रवा अनुष्टुप्कारं गानं।
कर्त्तव्यमिति। किं प्राप्तं। अन्य अनुष्टुप्त्वावागमयितव्य इति। कुतः। एतादवं। तासामुत्पत्तिरर्थवती न विष्यति। एवं प्राप्ते
ब्रूमः। प्रागाथिकं त्र्प्रागाथिकं गानं कर्त्तव्यं। एवं क्तिस्मरंति। आनुष्टुभः प्रागाथ इति। प्रागाथ्य तास्मर्यमाला नाप्वक्रात
व्या। स्वया। एवं स्वगानं न विष्यति। तत्र प्रन्नत मन्त्रग्रदीष्यात। नाप्रसत्तप्रक्रिया न विष्यति। प्रगाथेन। प्रगाथशब्द
स्यापपत्स्यात। कुतः। पादगीयमाना॥ ॥लिंगदर्शनाद्व्यतिरकाच्च। अव्यतिरेकाच लिंगं भवति। एवमादि॥ चतुर्विंश
तिर्जगत्यस्तृतीयसवनं एका ककुबिति तन्निर्दिष्टपातां पं चन्द्रेदाक्षा वापत्रानेकः पवमानः सप्तसामांगायत्र संहितं गा
यत्र्यश्च भवतः। तां षट्गायत्र्यस्तिस्रो जगत्या भवंति। द्विपावाश्चां धीगाव आनुष्टुभानतायाः द्वर्वाअनुष्टुप्उत्तरा गायत्र्यो
ग्र तत्र प्रैथान गानं क्रियमाणे द्वायाः साम्नाः षडनुष्टुभः स्ताश्चतास्राजगत्यः द्वर्वाभिः स हस प्रन्न उस्मिद्धिः सफं ककुभिति पा
° क्लं एकमाप्यकस्यामृविन्त्र परमाप्यकस्यां तावद्व उष्णिक्ककुभोनासे काजगती गायत्रीपादश्चत्वस्वर्वाभिः सहाष्टा जगत्यः
का॥ वतिस्राजगत्यस्ताभिः सार्द्धेकादश भवंति। एकविंशं यज्ञायज्ञीयं तत्र स्वर्वा द्वितीय तत्ररा विष्टारपंक्तिस्ततः ककुभा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

वृत्तरस्यच्चाप्रगाथः क्रियतां पंकविंशतिवास्तामं क्रियमाणा सङ्ग्रहादात्या नवंति। चतुर्दश ककुभः याः सप्त बृहत्
यस्ताः पंच जगत्यः ऋग्वर्गात्तिः सदापादश्शात्कस्त्राञ्जगतीपादः ऋग्वर्ता गायत्रीपादेन सद्वविंशतिरक्षराणि। अथ
चतुर्दशासु ककुप्सु याद्वादशाक ककुभस्ताः सप्तजगत्यः ऋग्वर्गात्तिः सद्वात्रयाविंशतिः यद्दककुभो सिष्टासेकाजगती
गायत्रीपादश्च ऋग्वर्गात्तिः सहषड्विंशतिर्जगत्यः गायत्रीपादः ऋग्वविंशत्यक्षरैः सह ककुब्भवति। एवं प्रगाथः क्रि
यमाणे चतुर्विंशतिर्जगत्यः एकान्नककुपुं अथ प्रगाथा न क्रियात ततः पावाश्चांधीरवाया रुत्तरस्वानुष्टुभ्नारागमाद्य
ज्ञायज्ञीयावात्पत्तिककुभो रागमान्वेषो संपद्यते। तस्मात्त्रयस्य चत्वनगानं कर्त्तव्यमिति॥१॥ एवं वा प्रागाथिकं त्राम
वामयान ब्रह्मसामप्रजन्यस मामनंति। चतुः शतामेंद्रा बार्हताः प्रगाथास्त्रयस्त्रिंशतं च सता बार्हतास्त्रिका इति। त
त्र संदेहे द्वयोर्द्वयोर्वा: प्रगाथं स्याद्वा गातव्यस्तु तति स्रष्टुभु गातव्यमिति किं प्राप्तं। तिस्रष्वेव चाद्विति॥ कुतः एवं प्रज्ञ
तो श्रूयते। तस्मादकं साम त्राच क्रियत इति तदिह वादाकन प्राप्तं तस्मात्तिसृषु गातव्यमिति एवं प्राप्ते ब्रूमः प्रा
गाधिकं स्याच्चैव प्रगाथ चाद्वायाः द्वयोरुत्तरायाम वास्वगानं ह्रतं न विध्यति। कस्मिन् स्व प्रगाथ कथं प्रगाथः स्वः
विहिता हि गता मयान ब्रह्मसमिधज्जन्य तस्माद् ब्रह्म सामं स्वः प्रगाथः प्रगाथशास्त्र न वचनात् स्वः प्रगाथ इत्यपक्षते॥ ३४

चा२ संख्या६

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

॥ ॥लिंगदर्शनाद्व्यतिरेकाद्वैन्न भवतीति लिंगदर्शनं पंचसु मासः सुबार्हताः प्रगाथा आप्यंत इति तत्र प्रयथान युज्यातन
मृचगानं कथं वैवश्रुत्वरं द्विशतं तत्प्रगाथास्त्वत्र दृढ्रथं तरायाज्योतिष्टोम प्रगाथद्वयं नोधसकालयत्यारपित्रै
व प्रगाथद्वयं दृढ्रा क्रतुः प्रगाथउत्तरस्मित्प्लवस्मिन्भवति॥ तपत्तन भवन भवति प्रगाथाः शिष्टाः अतिशावश्चकर्तव्याः॥
शाखासु सप्तो हृद्हत्पा विधीयंते। अनितिलवानां चतुर्त्तीयदिवाससप्ताहृद्हत्प एवमवशिष्टानि अतिलवानां शतमहानि
तेषामंत्यसप्ता बृहत्पः अन्येषुत भवन भवतो दिवसेषु न भवन भवतिः प्रगाथा आप्यंत इति लिंगमप्युपपन्नं भवति श्वेष्वनग्नि
नेक्रियमाणो षट् षष्टिस्त्वेवाः त्रिषु सप्त्धिकेषु मासेषु समाप्येरन्नतद्दतस्माल्लिंगदर्शनात्प्रगाथगानं कर्तव्यमिति
मन्यते। आह॥ अथ कस्मान्त प्रथमं चावगानं स्यात तस्तस्मात्त्वचो ष्टद काम्पचमा दायाव्याहृतिबोधदीचा व्यावगानं क्रि
यते। तथाहि ऋचगानं आपी वाद काण्व ष्टदीता भवति। लिंगं वापपद्यते। पं चसु मासः सुबार्हताः प्रगाथा आप्यंत इत्य
द्यते। अव्यतिरेकेण लिंगं दर्शयति अन्यान्यत्र वा भवंति तादवसामिति तस्माद्दायाद्दीयाः श्रावाः प्रगाथं सप्रागानं
कर्तव्यमिति॥१४॥ आर्चिकवाह्निकल्पः स्यात्। सामवेदसहस्रं गीत्युपायाः। आह॥ कस्मान्नगीत्युपायानां मन्त्व्यातां गीतिनी
मक्रियासाम्यंतरप्रयत्नजनिता। स्वरविशेषाणामभिव्यंजिका सा सा सामशब्दाभिलप्यासा नियतपरिमाणा ऋचि विगीय

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तं तत्संपादनार्थं छन्दोदरविकारा विश्लेषाविकर्षेण मन्त्रा सामाविरामाः स्तोत्र इत्येवमादयः सार्वसमधिगताः स
मान्नायं ता। न खलु संशयः॥ किं समुच्चीयं तच्च तद्विकल्प्येत इति॥ किं तावन्नः प्रतिभाति सर्वेषां समाम्नानात् सर्वांगोपसं
हारिणा च प्रयोगवचनस्य समुच्चीयरन्निति एवं प्राप्ते ब्रूमः। आर्चिकं चा द्विकल्पः स्यात् इति। एकार्थाद्विकल्पा उपायाः गी
तिः कथं निर्वर्त्येत ति ऋक्षु ज्येता। तत्रान्यतरेणैव निर्वृत्ता गीता निर्दिष्टोऽयं अन्तर प्रयोगमन्तरेति। तस्माद्विकल्प इति॥ १५॥ आर्चि
कं चा द्विकल्पः स्यादृक्सामायास्तदर्थत्वात्॥ कचित्कर्मविशेषे श्रूयते। स्वर्च्च स्तुवीत सामा स्तुवीत। पदवा स्तुवीत तदसु
पत रा अन्ववायन् सामास्तुवते तदसुरा नान्ववायन् य एवं विद्वान् सामास्तुवीत इति॥ ॥तत्रायमर्थः संशयिकः॥ किमृचा वा
स्ता तव्यं साम्ना वा उत साम्नैवेति॥ किं तावत्प्राप्तं विकल्पः ऋचा वा साम्ना वा निर्भिन्नमिदं वाक्यं दृश्यते यदृचा स्तुवीत तदसु
रा अन्ववायन्निति। न साम्नास्तावक्रियमाणे असुरा अन्ववगता इति परिहरेमितावतिवाक्यं पश्यामः॥ एवमर्थमिदं संकीर्त्य
ते कथं नाम गम्यते ऋचा स्तोतव्यमिति। किमर्थं यस्मिन् कर्मविशेषे श्रूयते तस्याङ्गं यथा स्यात् न च प्रयोगसामर्थ्या न०
त् प्रयोगवचनात् न गम्यते इति। न च असुरसंकीर्तनान्निन्दिषा न याद्दा। न वयं निन्दितौ निन्दितान्वा असुरा न विद्मः॥ संकीर्तना
त्कथितामध्यवस्यामः॥ एवं साम्ना स्तुवत इति शेषवाक्यं। तस्माद्विकल्पः॥ ऋक्सामायास्तदर्थत्वात्॥ राध्यकं कार्यं ३५

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ती२

स्तुतिर्हि निर्वर्त्तयितव्येति। तदन्यतरेण सिद्धेति विकल्पः॥ ॥वचनाद्विनियोगः स्यात्॥ नेतदस्ति विकल्प इति साम्ना विनियो
गः स्यात्। कुतः। तस्येह विनियोजकं वचनमस्ति। यद्वा सुवातं तदुरा अन्ववायन्। य एवं विद्वान् साम्ना स्तुवीत इति साम्ना स्तु
तिः प्रशस्यते प्रत्यक्षेण प्रशंसावचनेन इतरथा कल्प्यस्यात्। स्तवा स्तुवान असुरा अनुगताः तस्माद्वा स्तोतव्यमिति॥ अ
थ साम्ना स्तवः प्रशस्यते ताताय द्वा स्तुवा तत दसुरा अन्ववायं निनीतरप्रसंसार्थानि देषान किं विकल्पयिष्यत इति॥ क
थं निंदावचनामतदिति गम्यते। इतरस्तुतिवचनात्। तस्मात्साम्नैव स्तोतव्यो॥ श्रु॥ एवं वा॥ अथ किं वाद्विकल्पः स्यादिक्षामयाः
स्तदर्थवात्। कचित्कर्मविशेषः स्यात्॥ अयं सदस्त्रमानवस्त्येतयाहवनीयमुपतिष्ठत इति॥ अत्रायमर्थः सांशयिकः। किम
प्रगीतया पस्थातव्यमुत प्रगीतयेति। किं प्राप्तं। प्रगीतया अप्रगीतया वा। कुतः। अविशेषापदेशात्। प्रगीता ह्यसावियम
म वस्तुका अप्रगीता पीयमवोक्त यथाहितां समामनंति। तस्मान्नविशेषः। आदर्त्तव्य इति। नावद्विशेषस्तुतिपरत्वाद्द
क्सामयाः। विकल्प इति। एवं प्राप्ते ब्रूमः॥ ॥वचनाद्विनियोगः स्यात्। प्रगीतेव विनियुज्येत। नाप्रगीता। कुतः। वचनात्। किं व
चनं। अयं सहस्रमानवइति। एतायतिप्रजनतव वचनः शब्दः प्रगीता च सामवादप्रजनता सा एतायतिं संबध्यते। न च प्रगीतापित्
प्र पठ्यते। सत्वं प्रमाणं संबंधार्थाउसा। न ह्यपठितायां प्रमाणं शक्यते कर्त्तुमिति॥ ऋक्सामार्थक्रावाध्ययनं सामार्थं गम्य

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

न॰

तनस्येतारणान्नचं सामनिर्वृत्तिर्भवति। अंतारणापितु सामजन्मनिर्वर्त्यते ताकुं सामाकांक्षितइति। तस्मादवं सामावदत्रपति
ष्ठातवास्तोतिवे तु तं प्रगीतायामव ऋचि संप्रत्ययाद्भवति। नाप्रगीतायां। आह॥ यदि प्रगीतायां संप्रत्ययः प्रकरणाद्वचना
दप्रगीतायां प्रगीतापि दिशाख्यां तारसमाम्नायात। साप्रकरणं बाधित्वा वाक्येन गृह्यते ति गृह्यात। न वाक्येन तक्रू दृश्यते
प्रतीकग्रहणांन्यतत। अयं सहस्त्रमानुवर्तिपतयतिश्रुनः प्रकृतायां शाखायां वाक्यं मुख्य तक्रूगाच्छ्वैस्त्र त्पाद्व प्रतीकग्रह
स्यलक्षणास्यात्। श्रुतिलक्षणाविषये श्रुतिर्न्याय्या। न लक्षणा। तस्मात्प्रगीतायोपस्थानं स्यमिति॥१४॥ एवं वा॥ आर्षिकया
द्विकल्पः स्यात्। इहाकश्चित्रस्वार्यणाधीयात। कश्चिदनुस्वार्यणं। आह॥ यश्चमत्ता उस्वार्यणाधीयात किंतदुदात्तानुदात्त
स्वरितान्याधिकं अपरं स्वरं कुर्वीत। नेत्याह॥ तेषामप्यतएव स्वराय आन्येषां किंतु कुर्वीत। एकं स्वरांतरमनुक्रम्याधी
यात। तत्र संदेहः। किंसमुच्चयस्त्रैस्वर्यादीनामुतविकल्पइति॥ किंप्राप्तं सर्वांगोपसंहारित्वात्प्रयोगवचनस्य समुच्चय
इति एवं प्राप्ते ब्रूमः। आर्षिकया द्विकल्पः स्यात्। एकार्थाः सर्वेषां त्रैस्वर्यादीनामध्ययनं निर्वर्त्तितं तस्माद्विकल्पः॥ ॥वच न॰
नाद्विनियोगः स्यात्। वचनमिदं भवति स्मन्यग्रन्तमिति। ता ला यज्ञकर्म्मणीति। तस्माद्वाना न प्रयोगः कर्त्तव्यः॥ अथ त्रैस्व
यदीनां किमर्थं समाम्नानमिति च्यात। अर्थविबाधनार्थं भविष्यति॥१५॥ साम प्रदाशविकारस्तदापद्यं स्यादास्त्रस्त ३६

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

चात। इदमाम्नायातरथ्यं तरसुत्तरयागीयतिय द्यान्यां त्तउत्तरयागीयतिकवतीपुरथेतरंगायति। विराट्सुवामादच्यं
गायतीति। तत्रसंदेहः। किमुत्तरावर्सवाज्ञानगातच्यं। किंयानिवर्सवाज्ञान। कथमुत्तरावर्सवाज्ञानगीतंत्तवति॥ कथंवा।
यानिवर्सवाज्ञानति। उच्यात। किंचिउदाहरणंयद्दीवाच्यारव्यास्यामः॥ यदाताव ह्रहुंतालद्यमाईत्तवतीति। यानोयस्मिन्ना
ग ... आईत्तावःत्ततस्तास्मिन्नवन्नागउत्तरासुआईत्तावःक्रियातत। तायानिवर्सयाज्ञानगीतंत्तवति। अथत्तागांतरे
हहंतालच्यंहष्ट्वा। आईत्तावःक्रियात। ततउत्तरावर्सवाज्ञानगीतेत्तवति। किंउनरत्रकर्त्तव्यं। यानिवर्सवाज्ञानति। कथंया
वतित्तागएकारस्ययानावा ईत्तावःत्ततस्तंविचारयामः। किंतत्रंत्ततमिति। एकारानोच्चारित ईकाराकारावागमिताविति।
एवंवउत्तरायस्त्वपितावाच्यवत्तागायावर्सः सानाच्चारयितव्य ईकाराकारावागमयितव्याविति। एवंयाद्यान्यांतउत्तर
यागीतंत्तवति। तस्माद्यानिवर्सवाज्ञानगातच्यमिति। अपिचैवंगीतिर्न्नप्रणंच्यति। इत्तरथाक्वचित्स्वरूपणाउपतु यत्रमरुती
गीतिरात्यधद्वारगीयात। तत्रच्यक्तंप्रणउपति। यधुत्तराद्धरवाज्ञानक्रियात। तस्माद्यान्यद्धरवाज्ञानकर्त्तव्यं। अपिच
क्वचिक्रमउपरुद्ध्यात। यत्राक्रामआईत्तावत्तार्वर्सःआर्षेचक्वचिउपरुध्यात। यत्रप्रारतत आगामानेवक्रियात। तत्रस्वा
ध्यायकालगाननचकर्मकालगानमविरुद्धंकर्त्तव्यं। तस्माद्यान्यद्धरवाज्ञानगानंकर्त्तव्यमिति॥ सामप्रकारआईत्तावा।

देवोवि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

कृतस्तावत्स्येवोत्तरासु कर्तव्यः ॥ वर्णे तु बादरिर्यथाऽव्यंजव्यपव्यतिरेकात् ॥ उत्तरावर्णविकारो न कर्तव्यं बादरिर्मन्यते स्म न योनिभागवकारोनं कुतः योऽसौ प्रकृता

विश्लेषितौ ३ वि २

दिस्तद्रापाद्धायायान्यापद्यते ॥ एतच्छास्त्रेणोक्तं याद्धान्यां तदुत्तरयोरिति । यावति साम भागयायानावर्द्धतावः स्यात् तानासा
वागामानवतत्र एकारलोपः । किं तर्हि एकारो नाम अवर्णः इवर्णश्च । अवर्णसंवृतमिव वर्णस्तृतीयः । गत्त अपि च दीर्घ तान्योः ॥
योनौ मसंधिरुच्यो संध्यक्षरं साधुजन्या ॥ तत्र ग्रहणातो अकार कारौ ना ॥ द्वयोर्वा गमितो गुणास्तु तायाः कश्चिद द्वर्द्वः इतः
सर्वत्रात्र प्रमाणं प्रत्यक्षतः । प्रत्यक्ष तावति नागान्या वर्णे न वति न संध्यक्षरं तच्च संश्लेषात् तावविश्लेषाभावान शक्यः कर्तुं ॥
अन्यस्मिन् नागयत्र संध्यक्षरं न भवति तत्र तदृशा द्विश्लेषः क्रियात । एवं याद्धान्यां तदुत्तरयोः स्तं तन्न भवति । यो न्यायो वि
संश्लिष्टयो विश्लेषः स तः इहापि संश्लिष्टयोर्विश्लेषः इतरथा व्यतिरिक्तं कल्पितं स्यात् । अथ यदुक्तं गीतिः प्रणं
द्यतीति न प्रणं द्यगीतिं विना मंत्रस्या अनक्षरं गायेत् । संश्लेषात् तावाद्धायामिति क्योः कर्तुं भावविक्रमो नापरोक्षतं ॥
॥६॥ स्तोत्रस्योत्तरयोः तारनिष्टि त्रिमृग्वक्षं वतीरथं तरं गायति रथंतरमुत्तरयोर्गायति य आधान्यां तदुत्तरयोर्गा
यतीति । तत्रोत्तरावर्णवारानगात तद्य मित्य तत्रूस मधिगतमाय दानी इदं संदिग्धाति । किं स्तोत्राः प्रदिश्यते नेति । किं न०
प्राप्तं । न प्रदिश्यंत इति । कुतः । गीतिर्हि साम नास्तोत्राः । या गीतिः सा प्रविश्यंत न तितिकं त्राप्तं ॥ न प्रदिश्यंत इति कुतोगीः
तिर्हिः साम नास्तोत्राः या गीतिः सा प्रदिश्यंते । याद्धान्यां तदुत्तरयोर्गायतीति गायति शब्दसंबंधात् । अपि च कुतः ३१

विश्लेषः ५

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ष्टार्थैरसंबध्यमानांस्तांस्ताननर्थकः स्यात्॥ तस्मादपि न प्रदिश्यते। अपि च क्वचिद्भवति वचनं। ऐड्या मवस्थ सामगा
यतीति तत्रानुपपन्निर्नावत्। शीतिकर्मादीनां वाक्यशेषान्यामेवगम्यते। तस्य तत्प्रतीयमानेन संबंधानस्यात्। तस्मा
त्स्तोभस्य स्वरांगं तारनिवृत्तिः। यथाक्षरगढराणामगीतिर्वा निवृत्तिरेवं स्तोभानां क्षराणामपीति॥ ॥सवतिदर्शात्तु सामान्या
द्धाकवद्विकारः स्यात्। नैतदस्ति स्तोभानां निवृत्तिरिति। सवतिदाशादि न वति। कुतः स्तोभस्वरकालान्यासविशिष्टायाः
गीतः सामशब्दो वाचकः। कथमवगम्यते। तत्र प्रयोगात् यदि स्तोभा निवर्त्तेरन्नैव तावि शेषणानापसंगृहीतः स्यात्। तत् तत५
त्र शब्दो बाध्येत। तस्मात्स्तोभाः प्रदिश्येरन्। यच्चोक्तं मृत्कृशब्दार्थैरसंबध्यमानांस्तोभा अनर्थकास्तवेत्युः। अत्र ब्रूमः। लो
कवदनानर्थका भविष्यंति। तद्यथा लोकगायनैरंगावस्तुकानि यामप्रक्षिप्यंते तानि गीतिकालगणनार्थानि नार्थसं
बंधाय। यावार्थं तावत्खलु हि ह्यस्तोरगीतिकालः परिच्छिद्यते तद्वदिहापि कालपरिच्छेदार्थानि स्तोभाक्षराणि अनुवर्त्तेरन्नि
ति॥ ॥अन्वयं चापि दर्शयति॥ अन्वयतश्चापि स्तोभान्दर्शयति। यत्रार्चिकानि पदानि निवर्त्तंते। स्तोभा आगच्छांश्चानुयंति
ष्टीति। स्तोभांस्तोभा एवागच्छाः स्वरास्तस्मादपि स्तोभाः प्रदिश्यंते॥ ॥निवृत्तिर्वर्धिलोपात्॥ वाशब्दात्पक्षो। वे न नि
वर्त्तते। निवृत्तिरग्निष्टपतीयवंजातीयकानां स्तोभानां शीतिकर्मादीनां वाक्यशेषादुपलभ्यते न तु नैवंजातीयकाः

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नवक्तव्यं लक्षणकर्मणोहि तदेव प्रयोजनं ५

स्तोत्रानाः संबाध्य रन्निति। अन्वयासंबध्यांत लोकवदिति यदुक्तं तत्परिहर्तव्यं॥ ॥अन्नायायावार्थवादः स्यात्॥ अन्नीखु
विं वं जातीयका स्तोत्रानाः न हि वयमिदं रूपं प्रत्यक्ष[illegible] उपलनाम ह्यायद्ध वाक्याशापवचनं सार्थवादः॥१७॥ अपि कं च वि
वर्ण्यं चा जैमिनि स्तोत्रशब्दश्चात्। अथकं स्तोत्रानामा तस्य लक्षणं कर्तव्यमुच्यते। यत्र[illegible] गाद्गार न्योधिको न्वातेः सवर्ण्यः
सस्तोत्रो नाम इह शास्त्रादि लौकिकां स्तोत्रशब्द मुपचरंतीति। तद्यथा देवदत्तं नसत्रार्यीपरं [illegible]पताबकुः स्तोत्रं कथि
तमिति यदर्थेव चानात्याधिकं विवर्ण्यं च तदा लोच्यैवं वक्तारा न्नवंति लक्षणकर्मणि प्रयोजनं यं लुक्तिता न्नविष्यती
ति। किमर्थमुत्तरं यं सूत्रं वित्तं नन्वनन्तरस्य पर्यान्नमधिकमिति वा विवर्णमिति वा न त्यादा। न्नवति हि किंचि दधिकं न विव
र्ण्यं यथा न्यासः ध्याद्रिः शितितथा किंचिद्धि वर्णनाधिकं यथाधिकार उग्नाश्यतीति तस्मादुत्तरं यं सूत्रं वयितव्यमिति॥१८॥ध
र्मस्यार्थकृतत्वाद्द्रव्यगुणविकार व्यतिक्रमप्रतिषाधात् दनाद्बंधः समवायात्॥ वाजपेये श्रूयते। बार्हस्पत्यं
चरुं नैवारं सप्तदश शरावं निर्वपतीति। अस्ति च प्रकृतौ व्रीहि प्रोक्षणं तन्नीवारेषु न्नवति न न्नवतीति संशयः। त ८०
था उद्गीथावाप न हि विवास्नवतीति यदि हि श्योषडहः संतिष्ठातन बहुवादन्नात्वं श्याव्नलान्यास्मे ब्रूयात संस्थित षडह
मध्या श्राय तच्चतं न्नवति मध्व्रशाने च्चताशानव[illegible] षडहधर्मान्निवंतिन न्नवंतीति संशयः। तथा वाजे ममासिप[illegible] श्रूयते ३८

बाद्रि ५

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

६२ लेप२ कुतः।समवायात्।५ ति५

परिधौ पशुं नियुञ्जीतेति परिधौ यूपधर्माः किं कर्त्तव्याः न कर्त्तव्या इति संशयः। तथा न गिरा गिरेति ब्रूयाद्यदि गिरा गिर
इति ब्रूयादात्मानं तदुद्गाता गिरादेरं स्याद्वाज्ञेयमिति इरापदगिरापदधर्मा भवंति न भवंतीति संशयः॥ तथा राजसूये
यतां नैवारं चरुं नखावभिन्नानां परिवृत्त्याः इति श्रूयते तत्र प्रकृतावुलूखलमुशीलायां प्रावहणं प्रोक्षिताभ्यामुलूखलमु
ता शीलाभ्यामवहंतीति तन्नखभिन्ने भवति न भवतीति संशयः। किं तावत्प्राप्तं व्रीह्यादिद्रव्यकाधर्म्मा न नीवारादिषु तस्मात्तेषु न
भवेयुरिति। एवं प्राप्ते ब्रूमः। नीवारादिष्ववघातादीनां संबंधः स्यात्। समवैहितत्त्वसप्राप्तताधर्मः प्रकृतौ तावदवघातप्रयु
क्तासो न व्रीहित्वादिप्रयुक्तः। येनावघातस्य विशिष्टोऽयं साधनविशेषः। तावेषधर्म्मो न व्रीह्यादावितिसमधिगतमेतत्॥
नीवारादयश्च व्रीह्यादिवत्पुरोडाशकार्यकारिणोऽध्यवगम्यते। नीवारस्य भावावघातादनानिवारस्य चरुः कर्त्तव्य इति। स वचनान्यनप्रकारे
ण नीवारा यागस्योपकारा इति वर्ज्जयित्वा तंडुलनिर्वृत्तिं संप्रत्ययात्मना वगम्यते व्रीहिकार्ये वर्त्तन्त इति। तस्माद्व्रीहिधर्मा
नीवारे भवेयुरिति। एवं षडहेनोपासीतेति चोदनायां संशयः यदा षडहः संतिष्ठते न षडहेनोपास्यते तदा पूर्वं मधु
घृताभ्यामुपासीतेति गम्यते। यस्य भावन्यैस्य निवृत्तिस्तस्य स्थाने वगम्यते॥ षडहनिवृत्तौ मधुशनं तु षडह
कार्ये वदतीति गम्यते। तस्मात्षडहधर्मा अत्रैतं नियमा वा मधुशने भवतीति। यागाभावात्तन्निमित्तं दाने वर्त्तते।

ता

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अहं वायहीवाव मसांवान्नी यस्मात्तमुपाकारातीतिग्रस्त्वमसान्नावास्तोत्रा तावः स्तुतमन्त्रसतीति। स्तोत्रान्नावांस्वनी
यान प्रवर्त्तंता। शत्पवमादि नप्रवर्त्तंतांनियमाश्च प्रवर्त्तंन इतियज्ञान्यदनर्थकस्तु तंनेखावस्तानामिति। नान्यथा नखाव।
स्तान्नवंतीतियदि नातस्तुषाविश्यंत तस्मात्त्रखैविमाचानन नखाश्रुताइतिगम्याता अत एवात्मखस्तु सलधर्म्मिः सं
बध्यंत इति॥ तथापरिधिर्यूपकार्यवर्त्तंत इति॥ विस्यष्टामवं वचनं परिधौ पशुंनियुंजंनीति। तस्मात्तद्धर्म्मकं परिधिः स्या
त् इति। तथा नगिरागिरति ब्रूयादेरंजश्चोज्ञयमिति। नैतादपि विविधीयात। प्रतिषेधश्चइरापदं च। तथाहि वाक्यंति॥
ताननरापदमप्राप्तत्वादनूद्यात। प्रतिषेधश्चनुवादः संजवति। यदरापदं नथं च्यक्तं गिरापदं न नवतीति एकवा
क्यरूपं चगम्यात॥ यस्माद्गिरापदस्यायंदोषस्तस्मादिरापदं ब्रूयादिति। तिन्न वाक्यस्यापच्चा श्रीयमाणे त्वय स्प दृष्टा
नुमानकल्पनास्यात्॥ नत्त्वात्मानं गिरदितिदोषाविधीयात। आरीरं गिरिष्ठमसंन्नवः। परमात्मन्यादोषः। वाक्यान्तद
स्तु स्थितएतस्माद्गिरापदोच्चारणमितिगिरापदस्य तत्कार्यपिन्निदर्शनान्नगिरागिरतिवाच्चाजायदिति॥ तस्माद्गिरापदध
र्म्माइरापदनावस्तु रितिसर्वत्रपर्यवसितं॥ परिधावनंतराकथ्यावर्त्तिष्यातीरे॥ तङत्पान्तस्तुनिवृत्तिस्तत्कृतवासपात्। ना २०
त्रमीसिपच्चाम्नायात॥ मध्यामपर्वाणिपरिधौ पशुंनियुंजंनीति॥ तत्राक्तौ यूपधर्म्माः परिधौ कर्त्तव्या इति। तद्धि परिवर्त्तंतेत ३९

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नकत्वेद्या:॥तदुत्पत्तेः परिधेराहवनीयपरिधानार्थत्वात्तद्यूपधर्मो निवार्येरन्॥ तन्नताहितत्वर्वप्रयुक्तंपशुबंधनद्वारे
णाङ्गत्वं गच्छति॥तत्रयद्बंधनस्यांगभूतमितिश्रुतं तद्बंधनार्थामवश्यमुत्पन्नं यद्राहवनीयपरिधानार्थमुत्पन्नं तस्मिन्
परांगभूतबंधनं ज्ञातं नवति॥न तद्धर्माणां द्वारं नविन्नुमर्हति॥नहितत्रक्रियमाणाः ज्ञाता नवंति॥नपाशुकस्यैत्रापि
वसत्वकः परिधिरस्तु त्रयश्च यूपधर्माः परिधिर्वाध्यीयेत॥इपायाद्यमानायति चशाब्दं ऊर्ध्वे ततत्रायं वाधितं स्यात्॥तस्मा
त्परिधो यूपधर्मानिस्तुरिति॥ ॥आवाह्यपरत्वार्थत्वात्संस्कारस्यतदर्थत्वात्॥आवाह्यपरत्वाद्यूपधर्माः परिधो
वेधनोपकारसाधनहि विधीयंत॥यश्चपरार्थो बंधनं नयतिनिष्पादयति।कारणात्सो वंधानापकारं अयं चसंस्कारोबं
धनं निष्पादयति॥तदार्थात्पत्तिमतदार्थोत्पत्तिं वाना पश्चात्तस्मात्परिधो यूपधर्मान्नकरिष्यंत॥नविरुद्धा इति॥
॥ ॥आख्यावैवंतदावशात्॥विज्ञातोस्याः स्वर्ववत्वात्॥अथयदुक्तं यूपायाद्यमानायति चशाब्द ऊर्ध्वहितत्वः स्यादि
ति।अत्राच्यताना हितद्या नविष्यति॥धर्माविद्यादाख्यापि यूपइतिनविष्यति धर्मनिबद्धाहिसायावैव्यैव यूपतथापप
रिधावपिनविज्ञमर्हति।तस्मान्नाहितशाब्दइति॥परार्थत्वार्थसामान्यसंस्कारस्यतदर्थत्वात्॥विवाएनं प्रजयापशुभि
रर्द्धयतिवर्द्धयत्पास्यन्नारद्यं यस्पहि विनिरुत्संतरस्ताद्वं इमात्र त्र्यक्षादतिवधातं उलानविजानतये मध्यमास्त्तान यू॥
यमः कर्तव्या इति।यदुक्तमनुष्ठुयश्चसत्वकश्चपरिधिरिति।अत्रोच्यते येपरिधित्वाविरोधिनो येयूपप

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

इति।तत्रस्थितेवरुं२

यदाग्नेयपुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्॥ यस्य हविष्यास्तानिं ज्ञाय प्रदात्रेदधंश्चरुं पाद्या दिष्टास्तान्विस्मव शिपिविष्टा
यश्चातन्नरुं दधंश्च समिध्यत उदाहरणं॥ तत्रायमर्थः सांशयिकः किं स्यात दध्नि च प्रणीताधर्माः कर्त्तव्याः उत न कर्त्तव्या
इति। किं प्राप्तं न कर्त्तव्या इति॥ परार्थमत प्रदार्थीनार्थेमिति न च प्रणीतार्थं दधि च तं डलविभागश्च णकाभाग इंद्राय
प्रदात्र दातव्याश्चतेच तंडुलविभागश्च विष्णवे शिपिविष्टाय न श्रपणार्थं दधिपयो वा विधीयते। तत्र हि सप्तमी संयो
गोमस्त्र वादेएव न च प्रणीताकार्यविधीयते। दधिपयो वा तस्मात्प्रणीतानां धर्मैर्न संबध्यते। न हि प्रणीतानां दध्न
आर्थसामान्यं किंचिदस्ति तदर्थश्चायं संस्कारः श्रपणद्वारकस्तस्मान्न प्रणीताधर्माः प्रयसि दधनि वा न विद्युरिति॥ ॥
क्रियरच्चार्थनिर्देशः॥ न चैतदस्ति प्रणीताधर्मा दधिपयसा न कर्त्तव्या इति॥ श्रपणसाधानहि न विधीयंते। न श्रप
णार्थमुत्पन्नद्रव्याय नार्थनिर्वृत्तिरिति तत्रात अस्त्वर्थप्रसुक्तात्तु क्रियंते क्रियात च दधिपयो न्यांश्रपणं तस्मान्न धे
र्म्मैसिंयोगः स्यात्॥२१॥ एकार्थत्वाद विभागः स्यात्॥ अग्निष्टोमे समामनंति। बृहत्पृष्ठं भवति रथंतरं पृष्ठं भवतीति न०
च्यः क्रतुहि बृहद्रथंतरयोर्विकल्पः यस्मिन्कार्ये रथंतरं प्रवर्त्तते। तस्मिन्नेव कार्ये बृहत्पृष्ठसिद्धिद्वारेण धर्मा वि
हिताः। तस्माद्बृहद्धर्मा रथंतरधर्माश्च नियमायारप्युनर्यत्र कर्त्तव्या इति। बृहद्ग्रहणं रथंतरग्रहणं च लक्षणार्थं न विधा ५०

ज्योति

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

य

ति॥ ॥निर्द्देशाद्वा भवति। पृष्ठे रन्निर्देशाद्वा रथंतरं रथंतरधर्माः किन्नु प्राप्ताः॥ नाग्नेयं न च बलवत्तमग्नेयं। रथंतरं स्तूय
मानसं मिलस्य दीक्षां प्रति वीक्ष्येत इति एवमादायां पृष्ठहद्धर्मोऽत्र पृष्ठे इति आग्नेयं पृष्ठे इति गीयमानस्य स्तुतं मन साधायादित्ये
वमादयः। एवं निर्देशार्थवानुविष्यति। इतरथा रथंतरग्रहणं पृष्ठग्रहणं च व्यर्थं स्यात्। तथा लक्षणानावत॥
न स्तुतिसंबन्धलक्षणां निर्धार्ण्याय इत्याह। अर्थकथा॥ इह इदं रथंतरायामिति सप्तम्या कार्थः पृष्ठसिद्धिः एतदप्यस्ति। अन्यथा पृष्ठेन
साध्यात पृष्ठं। अन्यथा रथंतराणीति यथा पर्वणि विज्ञायमानद्वावप्युपायो यथा द्वावुरुषावेतयोर्विदीक्षा आकर्षतः। य
द्वा तीक्ष्णेन शस्त्रेण च्छेदनं। तत्र यच्छस्त्रस्यतीक्ष्णीकरणं तद्वयंत च्छेदनाख्योपाये संबध्यते नाकर्षणाख्योपाये तदर्थो
पान्यपि एवं पृष्ठधर्मा रथंतरं तदर्थापत्त्या न वस्तुवर्णा भवति। ज्ञायात विचारणां तत्र निर्देशसामर्थ्यादिदमवगच्छामः। अ
न्यथा पृष्ठं साधयति। अन्यथा रथंतरमिति प्रयत्नं खल्वप्यन्यदुपलत्तामद्वा रथंतरं स्तुतिरादिकां संस्तुतिं कुर्वन् पृष्ठं सा
धयति। पृष्ठविशेषादिकां न स्मादथंतरधर्मा शिरादिकायां स्तुतौ निबध्या रथंतरं प्रस्तूयमानं न वस्तुः। न पृष्ठे इति। पृष्ठे
धर्मो अपि विश्रादिकायां स्तुतौ निबद्धाः पृष्ठे इति न वस्तुः न रथंतरे तस्माद्व्यवस्था धर्माणामिति॥२३॥ अश्वाम्नातत द्विकार
द्विराधाद्भवति पृष्ठे रन्। अस्ति विरूपस्तोमः। वेरूपा विरूपास्तोमन यान्नततितन्न दमाम्नायात॥ क एव रथंतरं पृष्ठे भव

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नहि विकृतौ निर्दिष्टोऽस्ति यथा प्रकृतौ। अर्थापत्तितः इह धर्ममभिवदन्ति चोदकेन कएव रथंतरमुभयोरर्थापत्तौ। तस्मादुभयधर्माल्लभेत। ४

तीति। तत्रायमर्थः सांशयिकः। किं कएव रथंतरा अन्यतरस्य रथंतरस्य वा धर्माः कर्त्तव्याः। उतान्यतरस्यापी
ति। किं प्राप्तम् अन्यतरस्येति। कुतः। एवं तु कं रथंतरस्य राथंतरा नवंति। ह्वहाता ह्वद धुम्मा इति निर्देशसामर्थ्यादिति न हि
त्रोषचुयमानया वडुक्तं नावत्प्राप्तमिति मन्यामहे। तस्मादन्यतरस्य धर्माः कर्त्तव्याः। एवं प्राप्ते ब्रूमः। अप्राप्
त कएव रथंतरे तद्विकारात्। यस्मात्कएव रथंतरमुभयोः कार्यं वर्त्तते। तस्मादुभयधर्माल्लभेत। तौ च अविरुद्धा धर्माः
तद्यथा उद्गेयं बलवाङ्मयमित्येवं जातीयका विराधक्य वतिष्ठेरन्। अविरुद्धं समुच्चीयः। शेषा उभयसान्नि
विवामकार्थापत्तेः। संख्यं नयका द्विराधा व्यवतिष्ठेरन्। अविरुद्धं समुच्चीयः। सामान्यः कर्त्तः संसवत उन्नयति गोसवउभेकु
अपवित्रावप्यकाद्ह उत्तरास्तद्रथंतरकयादिति श्रूयते। संतितु प्रस्तावो ह द्वमरिथंतर धर्मा स्युः। न दह वादके र्यात् ६
न प्राप्यते। तत्र संशयः। किमुभयसाम्न्युभयधर्माः कर्त्तव्याः। अथवा इहापि तायेत व्यवतिष्ठेरन्निति। किं प्राप्तं
उभयसाम्नि विवं स्यात् यथा कएवरथंतरे उभे स्याः सामनी एकं कार्यं तादृशं नैकं तस्माल्लोके कं धर्माश्चिन्ता। न०
उभे च तत्र संहते उभयधर्माः संमुच्चीयातां। उभे हि ते संहते एकार्थापन्ने एकं कार्यं वर्त्तत इति॥ ॥ स्वार्थं चाद्यावस्था
स्यात्॥ प्रकृतिवत्। वा शब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति। न चैतदस्ति ह्वद्रथंतरयोः संहतत्वात् रुचभुधर्माः कर्त्तव्या इति ४१

कै२

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्रयोक्तव्या· बृहत्यपि प्रयुज्यमाने रथन्तरधर्माः स्युः बृहद्धर्मा बृहदर्थाः

रथंतरे रथंतरधर्म्माः बृहति बृहद्धर्म्माः कुतः स्वार्थत्वात् धर्म्माणां रथंतरधर्मा रथंतरार्थाः साम्नाम्नात धर्म्माः न दृष्टस्य
तद्वसामप्रयुज्यात । रथंतरं बृहद्वा रथंतरप्रयुज्यमाने तद्धर्म्मा साम प्रयुक्ता एव तद्धर्म्माः साम्नापि दिदृष्टमदृष्टं च क्रि
यात तस्मात्सामापि धर्म्मप्रयोजनसमर्थमिता ययस्त्वा धर्म्माणां प्रवृत्तिवत् । यथा प्रज्ञातो रथंतरप्रयुज्यमाने तदंगं
प्रयुज्यात बृहति तदंगमामवमिदापीति । रथा पार्वणो होमायास्त्वप्रवृत्तिः समुदायार्थसंयोगात्र दर्भीज्यादिस्त्वादर्शपूर्ण
मासो तत्र देसामामनंतिस्त्वावण पार्वणो ज्वहोति । सोयदि स्त्रौ तत्र कर्म्मसु प्रवर्त्तते संदेहः किं तत्र पार्वणहोमो
कर्त्तव्यो नेति । ततः इदं तावत्परीक्ष्यं किं कालनामधेय पार्वणहोमा उत समुदायनामधेयमिति । कालनामधेयं तयोः प्रवृ
त्तिः समुदायनामधेयाम प्रवृत्तिः कुतः संशयः । उभयत्र प्रसिद्धेः । उभयत्रापि पर्वशब्दः कालवचनः प्रसिद्धः कालसमु
दायवचन आदिमवत्रावकुर्मीरन्यः । किं तावत्प्राप्तं । कालनामधेयमिति । ततः कालगतात्प्रसिद्धिर्व्यपदिश्यते । एवं प्राप्ते ब्रूमः ।
पार्वणयोर्विज्ञात तत्र कर्म्मस्वप्रवृत्तिः । कुतः समुदायार्थसंयोगात् । तं समुदाय प्रसिद्धिर्व्यपदिश्यते । कालप्रसिद्धिं ।
परिहरिष्यामः इति । अतः समुदायवाचित्वात् पर्वशब्दस्य समुदायस्य वाचि यष्टव्यात् । विज्ञातव प्रवृत्तिरिति । कालस्य
तावत् । इति वत्पप्रसि । कालस्य पर्वशब्दो वाचकः । तस्मात्कालनामधेयमिति तत्परिहर्त्तव्यं । अत उत्तरं सूत्रं । परेणविशे

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ष्यात्॥ ॥नाप्रकरणत्वात्॥ नास्तिकालस्य प्रकरणं॥ अस्ति तु समुदायस्य॥ तस्मात्प्रकरणेन विशेषणे समुदायवा
ची स्यात् न कालवाची॥ अत्रोच्यते न प्रकरणेन शक्यते पर्वशब्दस्य कालवाचिता बाधितुं॥ कुर्वल्लिंगात्प्रकरणं
उच्यते॥ नायमुत्तयत्र पर्वशब्दो वर्त्तते॥ यदि कालवचनस्तत्संबंधात्समुदायगम्यते॥ यदि वा समुदायवचनस्त
त्संबंधात्कालः अन्यतरवचनोऽस्तु को नाम यवचनः॥ तत्र समुदायवचनेन कल्प्यमानप्रकरणमनुगृहीतं भवति॥ अ
पि च पूर्णात् पर्वशब्दः पूर्णमासीप्रदानप्रसिद्धः॥ दानानि च समुदायान्॥ तस्मात्समुदायानीज्या॥ एवं शब्दावयवप्रसि रुकु
द्धिमनुगृहीता भवतीति॥ तस्माद्युक्तानि पार्वणानां यागरूपदर्शिनि॥ ॥मंत्रवर्णात्॥ मंत्रवर्णात्फलवदनुवादात् तु वि
ष्यति॥ अथ ते वाजिनं वयं स्वर्गमासं यजामहे॥ अमावास्याश्च नगास्तु वा॥ वतिच॥ तस्मादपि समुदायानी ष्यति॥ ॥
तदर्शावाग्निवदिति वचनात्॥ नेतदस्ति यदुक्तं विद्यात पथप्रदर्शिरिति॥ तदर्शावपि यद्यपि समुदायवचनो नायं नच वेद
तद्ध्ययमस्ति समुदायस्तथापि पार्वणहोमो न भवतामेव॥ कुतः॥ अन्या एवं शाब्दिक्यो देवता न विष्यंति॥ समु न॰
दायायां संनिहितायां प्रियद्ध्यतां सोयं प्रकाराणां यथा ग्ति मन्त्राद्वयहृति सन्निहिता संनिहिता वा अत्र सिंग्नि
यागार्थमनाबाध्यत्वात् एवमिहापीति॥ ॥नाधिकारिकत्वात्॥ नेतादेवं आधिकारिकं हीदं वचनं॥ अधिकारनयं ४२
वं॰

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

स्याधिकारस्तस्य गुणं विदधाति॥ आग्नेयादीनां चाधिकारः। तच्चात्र देवता। तेषां होमाद्देवतार्थः। एवं यत्र सादे
वता नास्ति तत्र तदर्था होमा न करिष्यति। तस्मात्पार्वणहोमत्यागार्वेज्ञाताख्यानि हेशि॥२५॥ उक्तायारविशेषात्। इ
दमिदानीं संदिह्यते। किं शालाहोमो पौर्णमास्याममावास्यायां वा उत पौर्णमासीहोमः पौर्णमास्याममावा
स्यायां होमाममावास्यामिति। किं प्राप्तं। उक्तावस्तु नयत्र। कुतः। उक्ताया हि प्रकरणे उक्तावस्याम्नाता। तस्मादुक्ताय
मेवं न विशेषमर्हति॥ ॥यदनीयां वा तद्विषयो वा शब्दः पृथक्त्वाव स्थयति। नित दस्ति उक्तयस्तु उक्तयत्वेति। यदनी
ष्यास तत्र उक्तवत्। तस्य हि स उपकारकः अनुपकारकस्तस्य। न चानुपकारकः कर्तव्यः समुदायप्रधानावत्र हो
मावित्यक्तं। तस्माद्यदनीया तद्विषयो उक्तवतामिति॥२६॥ प्रयाजेपीति चेत्। दर्शपौर्णमासयोः प्रयाजा आम्नाताः।
समिधो यजति तनूनपातं यजति इडो यजति बर्हिर्यजति स्वाहाकारं यजतीति। तत्र संशयः क्रियते। किं समिधो
ती यजेत्यादिशब्दैः समिदादयो देवताविशेषा विधीयन्ते उत प्रतानां समिदादीन्यजतीति। किं वा न प्राप्ते समिदादि
भिः संबंध उपादीयते एवं शब्दिका देवताः प्रकृता उपदिश्यन्त इति। किं तावत्प्राप्तं। प्रकृतानां समिदादीनां यागाविधी
यतः समिदादयश्चाद्देवतावाक्यसंबंधादिति। एवं प्राप्ते। समिदादिभिः संबंधः क्रियमाणः प्रकरणाद्गृह्यते न विषय

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ति॥ तस्मात्प्रयाजेपि प्रवृत्तेः समिदादिभिः संबंधे क्रियमाणे प्रकरणानुग्रहो भविष्यति॥ तस्मात्प्रयाजेपि प्रवृत्ते
ता देवतात्वं विरुद्धमर्हतीति॥ देवताप्राधान्यं च यथा प्रावर्णितो दामर्शनि॥ ॥नास्वादितत्यात्॥ नितादेवं॥ नात्र समिदादय
श्चैश्चोद्यंते देवतात्वेन कुतः द्वितीया निर्देशात्॥ तद्धितनिर्देशेन वा देवता त्वोद्यते। चतुर्थ्यंतनिर्देशेन वा॥ नत्र
द्वितादर्थ्यं गम्यते॥ तादर्थ्ये च सति देवता भवति॥ न देवता नाम काचिज्जात्याकाचिता सैव कस्यचिद्रूपस्य देवता॥ सैव ना द्रव्य
न्यस्य यस्य यां प्रति तादर्थ्यं सा तस्य देवता॥ द्वितीयाद्वीप्सितत्वं नाम कारके भवति॥ तत्र न द्रव्यस्य तादर्थ्यं गम्यते॥ तस्मा
न्न द्वितीयांतेन देवताविधानं॥ उच्यते॥ तादर्थ्यं कल्पयिष्यामः॥ यथा विष्णुं जेयेति वरुणं यजतीति॥ अत्र न विष्णुर्वरुणो तौ
वा यागः॥ नापि यागादर्थांतरं यागस्य कारकं यदीप्सितं तत् द्वितीयया निधीयते न तत्र कल्प्यते तादर्थ्यं। शिष्टांतरेण वा
विहितं गम्यते॥ इदं तु न शिष्टांतरविहितेन नाचैवं वाक्यं परिकल्पयितुं॥ न च यागस्य कारकत्वेन संभवति॥ समिदादिसंक्ष
कवाद्वयजीनां समिदादयः शब्दा वाचका उपपद्यंते क्रियायां चेप्सितायामिष्यते द्वितीया यथा पाकं पचतीति॥ त न॰
स्मात्समिधो यजतीत्ययमर्थः समिद्भिर्यजिः कर्तव्य इति॥ यदा च यजिः प्रयत्नोच्चाने बाध्यते तदा यजि रुपदिष्टो भवति
यदि तु न रत्न्वादेवतापदिश्येत उपदिष्टे यजौ देवतापदिश्यते॥ तत्रोपदिष्टे पदे शब्दवाक्यं निघ्यते॥ तस्मान्नादेवता ४३

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

पदेशः॥ यदानादेवतोपदेशास्तदा मांत्रवर्णिकी देवताविधिस्तदा वा पादयत्वाद वंशादिष्विति देवताभ्यो ह्युक्ता॥ तस्मा
न्मांत्रवर्णिकी देवताविधिरिति॥ आचार्यशबरस्वामिकृत मीमांसाभाष्ये नवमस्य द्वितीयः पादः॥छ॥ ॥श्री॥ ॥श्रीः॥
॥ ॥प्रकृतौ यथाप्यभिवचनमर्थानां तथोत्तरस्यां ततो न्यप्रकृतित्वादर्थेनाकांक्षि कार्यत्वात्॥ विकृतानि कर्माण्युदा
हरणं॥ सोमेंद्रं चरुं निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकाम इति। ऐंद्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत्प्रजाकाम इति। चित्राया पशुकाम इ
ति वैश्वदेवीं सांग्रहणीं निर्वपेद्ग्रामकाम इति॥ अस्ति च प्रकृतौ निर्वापमंत्रः। अग्नये जुष्टं निर्वपामीति। तथा इंद्रा
य मरुत्वते तनेकादशकपालं निर्वपेदिति। अस्ति च प्रकृतौ व्रीहिलिंगो मंत्रः स्योनं ते सदनं कृणोमि घृतस्य
धारया सुशेवं कल्पयामि तस्मिन् सीदामृते प्रतितिष्ठ व्रीहीणां मेध सुमनस्यमान इति। तास्ति तत्र प्रकृतौ कर्तव्यं त
द्विकृतावपि। प्रकृतौ चाग्निव्रीहिशब्दौ प्रयुक्तौ। तस्माद्विकृतावपि तावेव प्राप्नुयातामिति च वक्ष्यामः। सत्यं प्र
कृतौ यथाप्यभिवचनमर्थानां सतं मंत्र तथोत्तरस्यामपि न तो विकृतावपि तेनैव मांत्रेणैव वचनं कर्तव्यं तत्प्रकृति
त्वात्। तथा प्राप्त इदमुच्यते। नैतदेवम् अर्थेन कार्यत्वादिति एतावर्थौ वह्निव्रीहिशब्दौ सूर्यनीवारवनान्निदध्यातां न
शाब्दास्तु शब्दस्यार्थं मंत्राणां वार्थ वचनं कार्यं न स्वरूपे रूपस्य दृष्टं कल्पयितव्यं। अर्थवचनेन दृष्ट उपकारः

विकृतौ चोदकप्राप्तौ संदिह्यते किमविकारेण प्रयोक्तव्य उतोहेनेति किं प्राप्तमविकारेणेति तथा ५
आर्षमनुग्रहस्ते पत्र ५

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तस्मादुद्दितनाश्य इति॥ ॥लिंगदर्शनाच्च॥ लिंगं खल्वप्यस्मिन्नार्थे भवति। न माता वर्द्धते न पिता न भ्राता न सखे
ति। प्रत्यक्षं भ्रातरं न सखायं वर्द्धमानं पश्यामः॥ अतो नार्थवृद्धिप्रतिषेधसंवादायं। शाब्दवृद्धिप्रतिषेधसंवादायं। शब्द
वृद्धिप्रतिषेधस्तु न भ्रातृशब्दो वर्द्धते न सखिशब्द इति। का च तयोर्वृद्धिः। वसंतिरा पजननं। सा एकस्मिन्न भ्राततति द्वयोरो
तरा विति न छक्रं भवति। न भ्रातृशब्द उत्पद्यते। न सखिशब्दः प्युति। अतावगम्यते अन्यत्र उत्पद्यते इति। यथा न भवंतः समाजंग
च्छंति। न भवंतः प्रच्छकान्नवंतीक्ष्ण केचन मन्यगच्छंतीति गम्यते। एवमिहापि न भ्राता जन्यते न सा खत्फ केचन मन्ये
जन्यते इति लिंगदर्शनं स्थितं तावदपौरुषेयवसितामव॥ अनेन राविंतानरं वन्निष्यते॥ ॥जातिनिमित्तकं यथास्थानं। इद
मामनंति मोऽहं चरुं निर्वपेत् श्रिये श्रीकाम इति। न त्विदं विधीयते। पौंडरीकाणि बर्हींषि भवंतीति। अस्ति प्रकृतो
मंत्रस्तृणीत बर्हिः परिधत्सा वर्दिज्यामि माहिंसीरस्तु या शायनादर्भस्तृणी तहरितैः सुपार्श्वैः निःकाश्यते यजमानस्य।
अद्यतिहृद्वावादाकनक्षा शस्त्रं च दत्ते हरितेरिति जातिशब्दो हरितेरिति निमित्तिका गुणशब्दः तत्र संशयः किं जातिनि न°
त्त उत्पद्यते निमित्तिकौ वि कारणत्रयाकव्या उता तावदपि यथास्थानं उत्पद्यतो जातिशब्दः स्वरणे निमित्ति
कं स्वरणसाधानत्र इष्यते इति। ततएवं तावत्परीक्ष्यं किमयं हरितशब्दो हरितगुणविवक्षया प्रयुज्यते। उत स्वरण ५५

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

द्रव्यगुणौ निर्दिधिक्षायति। कथमत्र विशेषः। यदि दन्तीणां हरितगुणसंबंधाभावः कथ्यते। यत्क्रमसावदृष्टार्थः। तदा पुंड
रीकाणामप्यदृष्टार्थेव हरितसंबंधाभाव वचनीयाः नवनीय विकारणत्रयाः कथ्यन्ते। अथ स्वरूपणा द्रव्यगुणविवक्षया
प्रयुज्यते। तत्र पुंडरीकाणामपि स्वगुणावकाशात् न विषयति। तदेतद्व्यमपि हरितशब्दादवगम्यते। किंतु विवक्षितमि
ति संशयः। किं तावत्प्राप्तं। अविकारणत्रयाः कथ्यन्त इति। तत एतन्नावच्छिन्नत्वात् हरितगुणविवक्षया प्रयुज्यत इति। कृत। ज्य ४
हरितशब्दस्य मंत्रनत्वात्। न हि प्रायाद्द्रव्यगुणः सोवयं प्रवचनीया भवति। यस्य यस्य तु वाचकामंत्रशब्दोस्ति स
गुणो वक्तव्य इति गम्यते। हरितगुणस्य वाचकामंत्रोस्ति। तस्माद्धरितगुणो वक्तव्य इति। न तु स एव स्वरूपेण द्रव्यगुणस्य
वाचकान्यायाद्। न ह्यसौ स्वरूपेण द्रव्यगुणान् दृश्यते न कारणेन हरितशब्देनाख्यायते। कथं हरितशब्देनाख्यायते। स एव ह
रितं श्रुत्यभिदधाति लक्षणया स्वरूपेण द्रव्यगुणं। श्रुतिश्च लक्षणाया ज्यायसी। तस्माद्धरितगुणविवक्षया प्रयुज्यते वि
त्ताता। नाहि तद्य इति एवं प्राप्ते ब्रूमः। जातिशब्दो निमित्तकथ्य उत्तावपन्नदिक्षितद्यो। तत एतद्व स्पीतस्वरूपेण द्रव्यस्यैव विव गुण ३
क्षया प्रयुज्यत इति। यद्यपि हारितं श्रुत्या हरितशब्दोभिवदति। तथापि हरितगुणवचनमनर्थकं। अदृष्टं हि तत्र क
ल्पनीयं स्यात्। तत्राशक्यं दृष्टं संभवति स्वरूपेण द्रव्यगुणानां लक्षणया भिवदति। तद्वचने अदृष्टं प्रायाज्जनं स्वरूपेण द्रव्य

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तद्धि हरितत्वयोगात ५

प्रत्यायनं। एवं च विदिशापि स्तरणं द्रव्यस्य पत्तेऽडरीकस्य गुणः प्रत्यापयितव्यः। तस्मात् बुद्धावच कजहितद्ध्यारक्लेशाद्
॥१२॥ इति॥ तत एवं तरां गत्विणीन्यायात् न वर्तीयन्यथा सत्वं वर्ष्यति॥ ॥लिंगदर्शनाच्च॥ आतिनेमित्तकं यथास्थानं
इति। इतश्च पश्वामाविसता हृदः कर्त्तव्य इति। कुतः। लिंगं ह्यश्यते। किं लिंगं भवति एवमाह विशेषां देवानां स्तु
स्वाणां छागानां वपानां मेदसानुब्रूहीति जातिशब्दानामुद्दितानां समुच्चारणं भवति। तन्मन्त्राणामर्थवत्त्वन
पक्षेऽवकल्पते। जादिं क्रियमाणे अर्थपरत्वे अग्निच्छागशब्दो एव प्रयुज्येत। न त्वामीषोमक्रियार्थानां व
चनमर्थकमेव स्यात्। न चात्रे तच्छाब्दा विधीयेत। विधायकस्याभावात्। न तु प्रयोगवचनान विधायिष्यंते।
एवं तर्ह्यदृष्टार्थता दोषः तस्मादस्तूह इति॥ ॥अविकारमाहुर्नार्थत्वात्॥ एकदेशिनराचार्या अविकारं मन्त्रमन्य
ते। अस्मिन्नार्थे लिंगं वक्ष्यति नास्य यं प्राप्तिः क्रियते। यदि स्याद्ध्यूहस्येतार्थः प्रादको बाध्येत। तस्मादनूह इति।
लिंगदर्शनाच्च। लिंगमस्मिन्नर्थेऽपि स्यात्। आग्नेयावेत्तात पशावाम्नायते। अग्नये छागस्य वपाया मेदसोऽनुब्रू न०
हीति। जहपक्षे न विधातव्यं स्यात्। विधीयते तु। तस्मादनूह इति। अपि च दमपरं लिंगं अग्नीषोमीयपशो
श्रूयते॥ यद्येकं यूपमुपस्पृशेत् एष ते वायाविति ब्रूयात्। यदि द्वौ एतौ ते वायू इति यदि बहून् एते वाय ४५
ते

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

वइति॥ यद्यूहो हि नाम वत् एतदपि प्राप्नोत्यन्न विधातव्यं स्यात्। विधीयते च। तस्मादप्यूह इति॥ ॥विकारो वा तदुक्तहेतुः॥
वा इत्यनेन पक्षो व्यावर्त्यते। यदुक्तमविकार इति तन्नतमूहः स्यात्॥ अस्मिन्नर्थे हि खलि हेतुः। आर्थिका कार्यं वा दि
ति। मंत्रार्थं ह्यनुरुध्यते। वादाकानमंत्राक्षराणि। अर्थपराणि हि तानि न स्वरूपप्रधानानि। तस्मादूहः स्यात्। स्वर्थो लोव
हृत्तुना केवलेलिंगपरिहारो वक्तव्यः॥ लिंगं मंत्रविकीर्षायैं यल्लिंगमुक्तमस्ता। यत्वागस्य वपाया मेदसानुब्रूही
तितन्मंत्रविकीर्षायां विधीयते। तत्परिहृत्य विरथापुहि तवाद मंत्रः स्यात्॥ तस्मात्तु न वचनं॥ नियमो वा तत्र यत्ना
गिवां यल्लिंगं उक्तमघातवयोइति तत्परिह्रियते यदि तन्नाम्ना न यदि द्वावुपस्पृशेयदि बहून् सर्वेक्षौम मंत्राएकयू ५
पत्नवस्थः। उत्तयमपि मा प्रशन्तो ऽद्धदिति नियमः क्रियते। यदि द्वावुपस्पृशेदलो वायू इति ब्रूयात्॥ यदि बहून् ए
त तवायवइति ब्रूयात्। तस्मादतदप्यलिंगमिति॥ २॥ लौकिकदोषसंयोगादपरावृहि वा घातनिमित्तेन प्रवर्तता
स्यादनागिवात। अस्ति ज्योतिष्टोमस्तत्राग्नीषोमीयपशावाम्नायते यद्येकं पशुं स्पृशेदधातवायो इति ब्रूयात् यदि
द्वावतो तवायू इति यदि बहूनातंवायवइति। तत्रेषार्थः सांशयिकः॥ लौकिको वैदिको वेदेद् पापस्पर्शेन प्राय
श्चित्तमुत वैदिक अथवा लौकिक इति। किं प्राप्तं लौकिको वैदिको वा नियम इति॥ कर्मविशेषाणामश्रवणान्नहि वि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

वे॰

दोषश्चाश्रीयते। लौकिकावैदिकौ इति। तस्मादनियम इति वैदिकवा। यथा ह्यस्य मंत्रस्य समीपगतेन प्रयोजान
नान्निसंबंधो न विद्यते। इतरथा दूरगतेनाज्ञातेन पराद्धः संबंधं स्यात्। तस्माद्वैदिके उपापस्पर्शने इदं प्रा
यश्चित्तमित्येवं प्राप्ते ब्रूमः। लौकिक उपस्पर्शने न वित्तुमर्हति। न वैदिके। कुतः। दोषसंयुक्तं हि श्रूयते। इदं प्रा
यश्चित्तं ह्यपावियज्ञस्योपरिष्टमानं चात यद्यूपमुपस्पृशेद्यज्ञस्योपरिष्टमानं स्यात् तस्माद्यूपानामपस्पृश्य
न्निधाय यद्यौकं यूपमुपस्पृशेदिति समाम्नायते। तस्माद्यत्र दोषस्तत्र प्रायश्चित्तमिति। लौकिके च दोषो नाव
दिकवैदिकं ह्येतज्जनमुच्छ्रयणं न कर्तव्यमुक्तं न तत्कर्तव्यं सदकर्तव्यं न विद्यति सावकाशं वा पस्पर्शनं प्रति
षेधवचनं लौकिके विरुद्धं न विद्यति। अपि च अपवृत्ते कर्मणि बाध्यते निमित्तेन कथं यूपावियज्ञस्योपरिष्टा
मास्तु न इति॥ यत्किल याज्ञोपरिष्टं तद्यूप आस्ते चा। यस्तु न तं न दृश्यमान इति सर्वमिदं असंसार्थं न विधिपदांत
रेण संबध्यते। इष्टशाश्चप्राविका विधिपादैः संबंधमुपपति असंसा पादैरपि संबध्यमान इह संनिहिता भवति। न॰
संनिहितत्वाच्च पदांतरैः संबध्यन्ते॥ यथा दंडमानाहारा रमणी यस्य वह रशीघ्रमिति रमणीमानाहर संबंधा
पि सति संनिहितत्वात्यहर शीघ्रमित्यतः पादैः संबध्यते। एवमिष्टशाश्चा पि संनिहितत्वात्संबध्यते। शाश्च यदि ५६

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प२

शुपस्तुपस्पृष्टाद् घातवाया इत्येवमादि ब्रूयात् ॥ इति सामौ यमिष्टश्च्यपवर्गस्य वक्ता शाक्षः ॥ अपवृक्तानुपस्प
र्शनं मूत्रस्य निमित्तं नवकं न वैदिकं तस्माल्लौकिकस्यापापस्पर्शनप्रायश्चित्तं प्रज्ञातो वैदिकत्वाभावात् ॥ प्रतिषेध
स्य स्यापवर्गत्वात् वैदिकनसंभवतीति ॥ ३ ॥ अन्यायश्चाविकारणोऽदृष्टप्रतिघातित्वादविशेषाच्च तन्नास्य ॥ अस्ति पशुरग्नी
षोमीयः ॥ यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालभते इति तत्र पाशैकत्वान्निधायी मंत्रः ॥ अदितिः पाशं प्रमुमोक्तेतमि
ति ॥ तथा पाशबहुत्वान्निधायी अदितिः पाशान्प्रमुमोक्तेतानिति प्रज्ञातो तयोः समुच्चयं वदति ॥ अस्ति हि पशुर्विहि
तिः मैत्रं श्वेतमालभेत वारुणं कृष्णमपां चौषधीनां च संधावन्नकाम इति तत्र बादकेन पाशान्निधायिनो मंत्रा प्राप्तौ
तयोः संशयः ॥ किं बहुवचनान्तोऽविकारेण वर्त्तेत एकवचनान्तस्य निवृत्तिस्तु बहुवचनान्तानिवर्त्तेत एकवचनां
नान्तं नक्षितत्र्यूहत्वात् तयोरपि प्रवृत्तिरप्रत्तिनिधानविप्रतिपत्तिः ॥ एकवचनान्तजदितत्त्वो बहुवचनान्तोऽपि
न निवर्त्तेते किं प्राप्तं ॥ अन्यायश्चाविकारणोऽन्यायनिगदो बहुवचनान्तोऽविकारेण प्रवर्त्तेत ॥ एकवचनान्तानिव
र्त्तितुमर्हति ॥ कुतः नास्यैकस्मिन् पाशे प्रवर्त्तमानस्य दृष्टः प्रतीघातः ॥ यथैवैकस्मिन् पाशे प्रवर्त्तते तथा द्वयोर
पि प्रवर्त्तितुमर्हति ॥ नासावेकस्य वाचकोन द्वयोरेव मार्धं वादकोऽनुगृहीतो भविष्यति ॥ इतरथा स्तूयमाने

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

वर्त२

यथाप्रकृतिमंत्रानन्वतः स्यात्॥ न ह्ययाःपाशाया रकस्मिंश्चपाशे काश्चिद्विशेषोऽस्ति॥ तस्मादविकारेण बहुवचनांतः
प्रयुज्यात। एकवचनांतस्य निवृत्तिरिति॥ ॥विकारोवतिंदर्थत्वात्। पाशशब्दः पदच्छेद्या वर्त्तयति। विकारोवास्यात्। एकवचनां
तत्वादनप्रवर्त्तेत॥ बहुवचनांतनिवृत्तिरिति॥ कुतः॥ तदर्थत्वात्। योपाशोविज्ञातोवक्तव्यो॥ सोत्र प्रयोगवचनाद्ग्रह
णयोगपाद्यनन पर्यायेण तत्र नगम्यात। विशेषःपाशशब्देनत्रचरितकस्यपाशस्याभिधानं कस्यानति अविशेषाद्द्व
यारपिपाशयोस्तत्रतयोःकर्मत्वात्तिसंबंधद्वितीयाद्विवचनमेव। शक्नोतिवदितुंनान्यत्। तस्माद्द्विवचनमुत्प
द्येत। बहुवचनामकवचनं चनिवर्त्तितमर्हतइति॥ ॥अपिवन्यायसंबंधात्प्रकृतिवत्पारश्वपियथार्थंस्यात्
अपिछिंतिपदच्छेद्यावर्त्तेत। नबहुवचनंनिवर्त्तेत। यथाप्रज्ञातोबहुवचनांतामकवचनांतंचप्रवृत्तं। अन्यायसंबं
धाद्बहुवचनांतामवंविज्ञातावपिद्विवचनांतंस्रव्येत। अन्यायसंबंधाद्बहुवचनांतंप्रवर्त्तेत। यदिप्रज्ञातोप्राकृतिप
दिकार्थमाचेपदच्छेदप्रकाशितंविज्ञातावपितत्पदच्छेदप्रकाशयितव्यम्। अथबहुवचनांतानेकत्रमुक्तमिहापिबहुवचनांतं न॰
नद्विवचनं वक्तव्यं। तस्मादभिधानविप्रतिपत्तिःकर्त्तव्येति। यथार्थंन्यायस्यावादितवानसुशब्दःतमपिपदच्छेद्यावर्त्त
यति। नाभिधानविप्रतिपत्तिःकर्त्तव्येति। किंतर्हि यथार्थंद्विवचनमूहितव्यं। बहुवचनामकवचनंचनिवर्त्तिया ४७

एकवचनांतं ४

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

दास्ततप्रतितिष्ठ व्रीहीणां मध्यास्तु मनस्यमान इति तं प्रति संदेहः। किं नीवारेषु व्रीहिशब्दस्य ऊहेन प्रयोग उतावि
कारेणेति। किं प्राप्तं। अविकारेण व्रीहिशब्दः प्रयुज्यमानः कार्यवतो नीवारान्न शक्नोति प्रकाशयितुमिति तेषु प्र
काशयितव्येषु नीवारशब्दः प्रयोक्तव्यो भवति। तस्मादूहः कर्तव्य इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः॥ प्रतिनिधौ चाविकारात्॥ प्रति
निधौ च भवति ज्ञाहान कर्तव्य इत्यनुलक्ष्यते। किमेवं भविष्यति। एवमविकारो भविष्यति। तत्रार्थमनुगृहीष्यते। तस्माद
नूहः॥ ॥अनाम्नानादशब्दत्वमनाम्नातत्वेन स्यात्॥ न चैतदस्यपन्नूह इति एवमनूहो भवतु॥ यदि तस्मिन्नं व्रीहि
शब्दो नाम्नातः स्यात्। अनाम्नातश्चेतरस्य यदि न स्वं नीवारत्वं स्यात्। न त्वेतदस्तु नयमस्ति तस्मादभिधानसिद्धाय ऊहि
तव्यो नीवारशब्द इति॥ ॥तादर्थ्याद्वा तदाख्यं स्यात् संस्कारैरविशिष्टत्वात्॥ वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति। नैतदस्त्यूह इ तत
ति। अविकारेण प्रयोगः कुतः। तादर्थ्यं व्रीह्यर्थेन नीवाराणां यद्व्रीहीणां प्रोक्षणादयः संस्कारास्ते व्रीहिलक्षितेषु विशेष
कर्तव्यास्तेषां च विशेषाणां कश्चिन्नीवारेष्वविद्यातो। तदर्थेन प्रोक्षणादयः संस्काराः क्रियन्ते। संस्कारैरविशिष्टाश्च
व्रीहिश्चास्य व्रीहिशब्दं यथा धान्येषु व्रीहिलक्षितेषु न भवति। एवमेतस्मिन्नपि नीवारेषु ति तस्मादविकारेण प्रयोगात्
षइति॥ ॥उक्तं च तत्त्वमस्य। कथं पुनर्ज्ञायते। या व्रीहिक्षिता विशेषः स नीवारेष्वपि। उक्तं च तत्त्वमस्य उक्तोऽस्य विशे

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

धस्य तच्चावः ष ह्येध्यायसामान्यं तच्चिकीर्षति। तस्मादप्यविकारणाण। संसर्गिभिन्नार्थस्यास्थितपरिमाणत्वात्। संध
ष्ट्रियंत्रिषसंसर्गिणार्थाः। तद्यथा चक्षुर्वै प्राणं इत्येवमादयः। सूर्यं चक्षुर्गमयतादवातं प्राणमन्ववसृजतादिति।
द्विपश्चादिषु पशुष्वाणेषु किमूहितव्यं नेत्युच्यते। नत्वन्यायनिगदत्वात्। एवंयं न्नादितात्त्या। द्वयोश्चक्षुषो
रेकवचनांता। अतः श्रूयते। उच्यते। नायमधिगावधिष्ठानायाः सूर्यं गमनमाह। नत्वधिष्ठानं सूर्यं गच्छतीति। तेजोर
श्मिवचनत्वयं। एकं च तत्तेजः। तस्मान्नायमत्यायनिगदः। द्विपश्चादिषुभेदेवि [illegible] त्रयाणामेवामेषां चक्षुर्मालमेत
वारुणीकृतामपंचोषधीनां च संधा वन्नकाम इत्येवमादिषु पशुषु भेदान्नेजसो भेदे गम्यमाने ऊहः स्यादिति प्राप्नो
ति। नन्वेकस्मिन्नपि पशावधिष्ठानभेदेन भिन्न एव तेजसी। नेत्युच्यते सूर्यमस्य चक्षुर्गमयतादिति यत् परोस्ते जस्त द्विवचि
तं नाधिष्ठानभेदः। पश्वंतरेषु तु पशुतेजो भेदाद् ऊह इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः संसर्गिषु चार्थस्यास्थितपरिमाणत्वात् संसर्गिध
र्मेषु यद्यपि पशुभेदस्तथापि रश्मीनां संसर्ग एवैकीभूतास्तेषां रश्मयः। यथैव पानीयस्य तैलस्य घृतस्य वा स्तोका
नानादेशेषु भिन्नाः समानदेशेन एकीभूता भवंति तद्वद्रश्मयः। तस्मादेकवचनांतत्वे [illegible] वावकूह इत्यनूहः स्यात्॥ लिं नं०
गदर्शनाच्च॥ लिंगं खल्वपि भवति यथा संसर्गिणो नोह्यं तेन मातावर्धतेन मज्ञानेनाभिः प्राणो हि स इति प्राणस्य
सिद्धमनूहहेतुत्वेनोपदिष्टा इति तस्मात् संसर्गिणो नोह्यं त इति॥ ५०॥ एकधेत्येकसंयोगाद् अभ्यासेनाभिधानं स्यात्॥ ५९

इति २

द सर्वविषयत्वा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri